

06
83-37

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“
під редакцією
ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА.

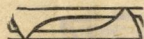
КОНРАД ФЕРДИНАНД МАЄР

АМУЛЕТ

Переклад з передмовою

ІВАНА ФРАНКА.

Львів, 1913.

Накладом Видавничої Спілки „Діла“, стов. зар. з обм. пор.
Безплатний додаток до „Діла“.

31

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11-34373

Львівська бібліотека
АН УРСР

Львівська бібліотека
АН УРСР

677ср

З друкарні „Діла“ Львів, Ринок ч. 10.

Ф/П
М-451
3161

Конрад Фердинанд Маер.

Був собі раз великий поет і великий артист і називався Маєр. Чудно якось, неправда? Як під сільською стріхою ніхто не звик шукати князя або барона, так під назвою Маєр якось не ялося шукати великого поета і артиста. А про те він був і ціле життя носив сю назву і навіть не пробував прикривати свої архибуденні назви якимсь грімкішим псевдонімом, як се чинив його земляк Фішер, що в німецькій літературі зробився звісний під назвою Дранмора. Маєр, про котрого хочу говорити тут, так і звався Маєром і може бути, що крім інших прикмет, про які скажу далі, власне й тій архибуденній назві він завдячує те, що за життя його знали і доси знають далеко менше, ніж він заслугує на се, що люди з талантами в десятеро меншими від його добилися більшого розголосу, що їх твори купують ся, перекладають ся на чужі мови, коментують і дискутують ся, коли тимчасом про Маєра поза досить тісним колом знавців і любителів мало хто й знає.

Та про те ми скажемо не боячи ся закиду прибілшеня, що померший при кінці 1897. року К. Ф. Маєр був одним із найбільших і найоригінальніших поетів, яких мала Німеччина в XIX віці, а серед поетів другої половини того віку мабуть ані один не дорівнює йому глибиною думок,

силою і прецизією вислову і повнотою артистичного викинення. Серед молодії генерації, що повстала по 1870 році і з якимось горячковим поспіхом переживала всі духові хіори і літературні моди сусідних народів — Росиян, Французів, Скандинавців, кидала ся в різні боки, пробувала різних форм і різних тонів не знаходячи свого власного, К. Ф. Маєр стоїть мов високий, кріслатий дуб, що глибоко і широко запустив коріне, сильно держить ся ґрунту і хоч не скрипить як ду́пленаста осика, то все має свій поважний, троха може однастайний, але глибоко поетичний шум, що порушує душу і навіває свіжі, світлі думки. Поле його творчости дуже широке — власне нутро, сучасне жите і безмежні поля історичної минувшини; теми його дуже ріжнородні, бо він малює жите в найріжнійших його проявах: дикі пориви пристрастий, тихі хвилини радощів і смутку, вибухи розпуки, усміхи надії і ледво замітні рухи пекучого докору; та про те всюди, на дні всіх тих сцен і малюнків видно мов золоте тло — щире, м'яке і гуманне, та при тім мужнє серце поета, його здорову вдачу, ясний погляд на світ і на людей. Він об'єктивний, як мало хто з німецьких поетів нової генерації, і з сього погляду можна порівнати його з Фльобером, з котрим у нього й так є чимало близького. Та про те його об'єктивність ніколи не буває холодна, як у Фльобера, ані не просвічує іронією, як у Кільянда. З кожного речення його прози, з кожного куплета його поезії чути, що по за тою об'єктивністю, подиктованою артистичним тактом, бєть ся живе, м'яке і чутливе серце поета і наскрізь широкого чоловіка. Тільки високий артистичний такт наказує йому здержувати пориви свого індивідуального чуття, не виявляти їх безпосередно, в безладній, еруптивній, розчіхраній формі; але поет в ньому знає, що чує, то найвисший скарб, властива суть поезії; поет і артист борються в його нутрі довго і важко, доки плинне, еруптивне чує не переллєть ся, не скрісталізуєть ся в чистий, ясний

бурштин, не візьме на себе довершеного артистичного тіла. Бувши здобутком важкої праці, довгої і впертої внутрішньої боротьби, Маєрові твори являють ся ясні, прозорі в композиції, плястичні в формах, як мало які інші твори німецької літератури. Артист не важить ся випустити їх з рук, поки не вивершить, не виокруглить їх як мога найкраще, не затре і не зашліфує всіх слідів тих металевих ниток, де його твір вязав ся з його власним житєм, з його душею, мов сьвіжо віділляна статуя з глиняною формою. От тим то його твори являють ся нам імперсональними, мов чимось елементарним, що є таке і не може бути инакше. В тім їх висока артистична вартість як документів людського житя і артистичної праці над змалюванєм того житя; але в тім є й їх хиба, бо через се вони являють ся троха холодними, не печуть нашої душі, не шарпають нервів, не розбуджують горячкового зацікавлення і битя серця. Для нашої рознервованої і перерафінованої генерації вони занадто зимні, може навіть мляві. Але я певний, що кожда здорова, сильна і гармонійна в собі генерація буде любити ся ними, буде знаходити в них здорову, сильну духову страву, а будучі генерації поетів будуть пізнавати з них міру, до якої підняв ся в Німеччині артизм у другій половині XIX віку. В Маєрових писаннях по моїй думці в десятеро більше плідних зародів будущини, ніж у цілій крикливій та блискотливій плеяді німецьких поетів наймолодшої генерації, ніж у всіх тих „модерністах“, симболістах, ніцшіянцях та декадентах.

Житє К. Ф. Маєра вбоге зверхніми фактами, та богате внутрішньою боротьбою, розчарованиями і невпинною працею. Як другий Парсіваль старої кельтороманської легенди він цілу половину житя шукав двох річий, котрі звичайному чоловікови нераз доля, так сказати, кладе в колыску або вони приходять йому без великого труду. К. Ф. Маєр шукав своєї національности і свого покликання. Ні одного, ні другого не дала йому молодість. Уроджений у німецькій часті Швай-

царії, в Ціріху, він жив ранійше в французькій Швайцарії і почував себе на добру половину Французом, — відси й пішло його довголітнє вагане між французькою і німецькою нацією. Уроджений в достатку і вчасно стративши батька, він в молодім віці не прикладав ся ні до якої наукової праці, хоч був дуже здібний; він не потребував ніякого „фаху“, то й не силкував ся опанувати нічого. Пізнійше він дуже жалувал сего, що в молодости не мав над собою того спасенного „мусу“, бо через те він стратив багато найкращих літ мужеського віку, хитаючи ся між ріжними заняттями і не находячи ніде вдоволення. Та послухаймо, що сам він говорить про се в своїй автобіографічній замітці, написаній для Антона Райтлера, що в 60-ті роковини його уродин (1885 р.) видав про него невеличку студійку. *) „Я родив ся в Ціріху 12. жовтня 1825 р. Мій рід оселений тут більше вже як 200 літ. В р. 1802 р., коли військо гельвецького правительства бомбардувало Ціріх, командувал мій дід, полковник Маєр, обороною міста, а мій другий дід (по матери), намістник Ульріх, репрезентант гельвецького правительства, мусів утікати. Зильяне крови тих двох ворожих політичних противників, федераліста і унітарія, було мабуть причиною моєї безсторонности в політичних справах. Мій батько, правительственний совітник Фердинанд Маєр, був близнець, дуже делікатної будови, чоловік без пристрасти, безмірно сумлінний робітник і значний організаторський талант. Наскрізь непорочний характер, він був горячим поборником парламентарної республіки і рішучим противником абсолютної демократії, котрої тумультуарна вдача справляла йому, так сказати, фізичний біль. Моя мати, Бетті Ульріхівна, була, як се признають усі, що знали її, дуже симпатична жінка, оригінальна і ніжна, але з відтінком мелянхолії, „веселий дух і сумне серце“, як характеризувала себе сама.

---

*) Anton Reitler, Conrad Ferdinand Meyer, eine litterarische Skizze zu des Dichters 60. Geburtstage. Leipzig 1885.

Блюнчлі в своїй книзі „Denkwürdigkeiten aus meinem Leben“ (т. I, стор. 56) змалював майстерною рукою портрети мого батька, а особливо моєї матери, так що я не міг би до них ані слова додати, або від них відняти *). Батька стратив я вчасно, 1839 р., швидко по ціріхським кантональним бунті, що вибух наслідком покликання Штрауса на ціріхський університет. Ся публична подія є також найважнішим спомином моїх молодих літ. Пригадую собі, що хтось дав мені тоді памфлет вимірений проти Штрауса, з біблійним моттом: „Виженіть струся назад у пустиню!“ і я запитав: „Аджеж у біблії говорить ся про птаха струся! Чиж таке пришпилюване біблійних цитатів не є туманенем народа?“ Мені звижаєть ся й доси, як мій батько всьміхнув ся на се і зітхнув.

„Скінчивши гімназію, де я не здобув собі нічого крім основної знайомости клясичних язиків, котрих не забув і доси, переїхав я на довший побут до Льозани і до Женеви. Моя мати була щиро заприятзнена з одною женевською сімєю, а мій батько, що пильно займав ся історією і написав книжку „Евангелицька громада в Льокарні“ (1836), про котру похвально відізвав ся Ранке, — лишив мені щирого приятеля в особі Людвіка Булліміяна, історика з Вадта. Таким робом французька Швайцарія здавна була мені другою батьківщиною, де я шукав притулку нераз, коли дома було мені не по нутру, і де мені все виходило на добре. В часі того першого побуту я віддавав ся без опору вражіням французької літератури, впивав ся клясиками і новочасними письменниками, клясичною комікою Молієра не менше, як ліричним шампаном Альфреда де Мюссе. Оттак то від молоду я навик до французької мови і пишу нею не зле. Не радо вертав я з Льозанни до Ціріха, здав матуральний екзамен і записав ся на правничий виділ. Але ті

---

*) Нові материяли для характеристики Маєрових родичів подає проф. З. Фрай у берлінській Deutsche Rundschau з 1899 р.

студії не засмакували мені, хоча Блюнчлі силкував ся з великою добротою заохотити мене до них. Швидко я покинув виклади і розпочав самотнє жите — не бездільне, але розкидане і самовільне. Я читав тоді безмірно багато, заглиблював ся пристрасно, але без цілі і методи, в історичні студії, прочитав багато літописий і познайомив ся з жерел з духом різних віків. І з сего дещо лишило ся мені: історичний ґрунт і вірно наведений льокальний кольорит, який пізнійше я вмів надавати всім своїм творам, не потребуючи рити ся в книжках.

„Отсе самотнє жите провадив я цілі десятки літ, бо моя добра мати лишала мені повну свободу, а по її смерті люба сестра провадила моє хозяйство. Обоє ми рисували, і в тих довгих літах я полюбив малярство і різьбу. В усякім разі ся довголітня самота, оживлена хиба відвідинами кількох вірних приятелів, не була відповідна для мого розвою, хоча я й силкував ся зрівноважити її тілесною гімнастикою, плаванем, фехтованем і мандрівками на шпилі високих гір. Безцільність мого життя довела мене раз майже до розпуки, і тільки швидка втека до французької Швайцарії вратувала мене. Кілька подорожий за границю додали мені потім нового життя. Довший час я пробував у Парижі (1857), кілька разів відвідував Італію (побут у Римі 1858). Зробивши ся майже чужинцем у Ціріху я в тім часі перебрав ся жити з міста над озеро. Я жив за чергою у віллях у Кіснаху, в Майлені і знов у Кіснаху. Оженивши ся з дочкою полковника Ціглера 1875 р. я купив нарешті невеличку посілість у Кільхбергу і живу тепер там з жінкою і дочкою.

„Істория моєї літературної кар'єри ось яка. В 1868 р. один із моїх женеvських знайомих, Ернест Навіль, тепер член французької Академії, що тоді виголошував у Женеві популярно-наукові виклади, котрі були перекладані на різні мови, жалував ся на недокладність німецького видання першої з тих промов і просив мою сестру, щоб

переклала другий виклад під моїм проводом. Книжечка вийшла в Липску у Г. Гесселя. В слідуючій році відвідав мене Гессель і ми заприязнили ся. Він зажадав від мене дечого самостійного для друку. Ще 1864 р. вийшли були у Мецлера в Штутгарті за намовою Густава Пфіцера мої „Двацять балад“. *) Я дав Гесселеви новий томик і він видав його 1870 р. п. з. „*Komanzen und Bilder*“.

„Рік 1870 був для мене критичним роком. Велика війна, що і у нас у Швайцарії розворушила уми на дві сторони, закінчила також війну в моїй душі. Незначно дозріло в мені племінне почуте, та тепер воно сильно захопило мене; а тій великій історичній хвилі я скинув із себе французьку закрутку; щось перло мене в нутрі дати вираз сій зміні моїх поглядів і я написав поему „Остатні дні Гуттена“. Другим моментом сеї поеми була моя самота в моїй батьківщині. Острів Уфенау лежав близько передо мною і так само майже напрошувала ся моїй душі ідея — взяти героєм Гуттена, що там умер самотно. „Остатні дні Гуттена“ вийшли 1871 р. і здобули собі публіку. **) В 1872 р. випустив я поемку „*Engelberg*“, іділлію написану вже давнійше і потім відложену на бік. Давно вже займала мене одна історична фігура, найбільша в історії Біндена. Із частих і довгих літніх прогульок знав я в Біндені майже кожду пядь землі і в його хроніках був я начитаний як тільки можна. Довго я займав ся сею темою немов для іграшки, та в кінці під каштанами мого помешканя в Майлені я написав повість „Юрко Єнач“ (перше вид. 1876, в р. 1885 вийшло семе). Ще в Льозані я багато займав ся французьким істориком Огюстеном Террі і переклав на німецьке його „*Récits des temps mérovingiens*“ (видане в Ельберфельді). В його „*Histoire de la conquête de*

---

*) *Zwanzig Balladen eines Schweizers*, видані безіменно, накладом самого автора.

**) В 1884 р. вийшло вже п'яте видане; у мене під руками є семе видане з 1889 р.

І "Angleterre" я наткнув ся на загадкову постать Томи Бекета і так довго займав ся нею, вглубляв ся в її психологію, що вона майже болюче стояла мені перед очима. Я увільнив ся від сего привиду, написавши новелю „Святий“. Ся новеля вийшла 1880 р. (в 1884 було вже четверте видане*). В 1882 р. вийшли „Поезії“, де знаходить ся найбільша часть давніх балад і романсів зовсім перетоплених. Чотири „Малі новелі“ („Амулет“, „Вистріл з амбони“, „Плявт у жіночій монастирі“, „Паж Густава Адольфа“) вийшли 1883 р. Мої остатні писання, се „Терпіня хлопця“ (1883) і „Шлюб монаха“ (1884). В р. 1880 надав мені університет мого рідного міста титул доктора „honoris causa“.

Певна річ, отсей коротенький автобіографічний нарис дає дуже поверховний і недокладний образ життя К. Ф. Маєра. В нім ледво зазначено ту глибоку трагедию його життя, про котру ми згадали висше: змарновані найкращі літа, припізнений, а через те короткий розцвіт творчости, що мусів бути окуплений величезним напруженем сил усього організму і їх швидким вичерпанем. Аджеж із самих хронологічних дат у автобіографії видно, що німецьким поетом Маєр зробив ся маючи мало що не 40 літ, та від того часу минуло ще 7 літ, поки написав першу працю, з котрою справді можна було показати ся між люди і котра дійсно майже відразу поставила його в ряді ліпших німецьких поетів. Уроджений 1825 р. Маєр тільки в 70-тих роках знаходить своє призначенє, робить ся писателем, і тільки маючи 50 літ він женить ся. Яка трагедія криє ся по за тими сухими датами, се відслонюють нам по трохи спомини Маєрових знайомих. Мати виховала його в строго релігійнім дусі різкого кальвінізму. Безмежна любов до матери була причиною, що він так само горячо прив'язав ся й до її конфесії. Та коли з ча-

---

*) В 1881 р. сю новелю перекладено на англійську мову — трохи чи не одинокий переклад із Маєрових творів за його життя.

сом знайомість світа і читане книжок почало підкопувати в його душі фундаменти тої віри, він терпів страшенно. Релігійність матери з часом перейшла в біготерию, в аскетизм, у божевіле, в якім вона й скінчила жите. Її син, з малку несмілий, склонний до самоти, до задуми і мелянхолії, чув над собою мов лопотанє крил якихось чорних демонів, що грозили ся здмухнути ясний світоч його духа. Яких страшенних зусиль коштувала боротьба з ними, а надто для чоловіка, котрому молодість не дала гарту волі, виправки і енергічних імпульсів! А коли в дозрілім віці у него знайшла ся та енергія, то організм почав подавати ся. Вже в перших поривах його поетичної творчости бували перерви, довгі дні і тижні, коли перо випадало з його рук, мозок відмовляв служби, і він сидів затоплений не то в задумі, не то в глухім остовпінню. З часом такі павзи робили ся щораз частійші, довші, поки в кінці 1891 рік зовсім не витрутив йому пера з рук, не зробив його живою руїною. Правда, в божевіле він не попав; се була радше тиха мелянхолія, спричинена з одного боку унаслідженем, а з другого надмірною, страшно інтензивною і важкою працею. Бували в тім часі й світліші хвилі; він виїздив на недалекі прогульки, розмовляв, писав листи; але про літературну працю не було й мови. Він умер у падолісті 1898 р.

Щоб зрозуміти трудности, з якими мусів бороти ся Маєр пишучи свої твори, треба пригадати, що властивою рідною мовою його був твердий ціріхський диялект, рапавий і немельодийний. Літературну німецьку мову він знав тільки з книжок; думав диялектом і мусів кожду думку перекладати на літературну німеччину. До того він за молоду навчив ся дуже добре по французьки, говорив і писав тою мовою далеко краще, ніж по німецьки і перші його німецькі писаня були повні галіцизмів. Якийсь час він вагав ся, чи не віддати йому своїх сил французькій літературі; можна бути певним, що коли-б він був наважив ся зробити ся вче-

ним, істориком, як думав одного часу, він був би писав по французьки. Але поетичного тону на французькій мові він ніяк не міг дібрати і коли раз рішився зробити ся німецьким поетом, мусів поборювати великі мовні труднощі. Ся боротьба з мовою ввійшла у него в привичку, зробилась його другою натурою, доходила декуди до манери, до манії. Висловити кождо думку як найпростіше, як найяснійше і як найкоротше, се був його девіз. Він не вдоволяв ся майже ніколи тою формою, в яку виливали ся його твори під першим вражінем, хоча ся перша редакція звичайно була вже перетравлена, перетоплена, виношена в душі і виливала ся на папір з великим трудом, помалу, слово по слові. Пізнійше він розважав кожде речення, кождо фразу, скорочував, добирав найвлучнішого слова, поправляв і переправляв до втоми. „Гуттена“ він переробляв з десять раз. „Судіху“ ще більше; те саме було з многими його поезіями. *) Не кождо переробка була поправкою; бувало й так, що переробивши якийсь твір кілька разів Маєр за порадою приятелів таки друкував першу редакцію. Майже кожде нове видання його віршів подавало нові варіанти, а студіюване тих переробок подає дуже цінні вказівки для розуміння, як дивив ся Маєр на цілі поезії і на викінчене поетичної техніки. Та про те ся техніка була для него далеко не всім. „Майстер форми — пише про него Францос, — він високо цінив формальний талант, але ніщо не було йому антипатичнійше, як великий формальний талант із „гарненьким собі“, невеликим і неважним змістом. „Се — писав він — робить на мене вражіння гарного мужчини в моднім журналі“.

Із молодости, коли він ходячи самопас шукав собі відповідного заняття і шукав вітчизни, котрій би міг віддати свою любов і свою працю, він виніс два замилювання, що мали рішучий вплив на

---

*) Див. Karl Emil Franzos, Konrad Ferdinand Meyer, ein Vortrag. Berlin, 1899, стор. 27.

його пізнійшу творчість: замилуване до історії і до малярства. Ми бачили з його автобіографії, як він, замість студіювати права, вчитував ся в старі хроніки і в праці нових істориків таких як Террі. Він перекладав їх — Террі на німецьку а Момзена на французьку мову. З того замилування до історії він виніс багато фактів, постатей, сцен і характерів, що мали ожити в його поезії і в його новелях. Малярство займало його так само сильно; він думав зробити ся малярем, а покинувши сю штуку для поезії, він заховав те чисто малярське око, вразливе на краски, на контури, на пози. Його новелі і вірші тим головню вбивають ся так різко в пам'ять, що кожда фігура в них обрисована двома-трьома словами, але в такому положенню, немов би поет бачив її перед собою на малярню. Здаєть ся, що Маер, навіть описуючи найрухливіші сцени, всюди вміє зупинити ся на момент і зупинити своїх героїв, щоби підхопити у них якусь мальовничу, характерну позу і закласти її на віки в слова, як найдокладніше примірені і прикроєні до ситуації.

Яко чоловік був Маер людина добродушна, непідкупно чесна і зовсім проста, далека від усякого честолюб'я, в високій мірі скромна і безпретенсіональна. Правда, він, потомок швайцарських патриційів, держав себе з далека від народньої маси, не брав участі в публичнім життю, а в часі, коли його ім'я зробило ся славним, дім його був мало кому доступний. Та про те супроти не многих своїх приятелів він був щирий і отвертий, а з усіма поводив ся з високим тактом, делікатно і людяно. В своїм Кільхбергу він збудував і багато вивінував дім притулку для німечних робітників; уже се одно показує, що його „аристократизм“ був більше аристократизмом духа, ніж гербу. Як чоловік дуже багатий (полишений ним маєток оцінено на півтора мільйона марок) він ніколи не потребував журити ся хлібом ані заробітком; та не забуваймо, що се було частиною його життєвої трагедії. Не будши змушеним до праці він

змарнував багато найкрасших літ свого життя. Не подібний до найбільшої частини мільйонерів, він ніколи не хотів ясніти, жив скромно, вважаючи себе тільки адміністратором свого маєтку.

Із 73 літ його життя властиво плідними були тільки 20, від 1870 до 1890. Його поетичне жниво багате і різнорodne змістом, але невелике об'ємом. Дві поеми: Гуттен і Енгельберг, не надто великий том поезій, одна більша повість „Jürg Jenatsch“ і десять новель: „Das Amulet“, „Der Heilige“, „Der Schuss von der Kanzel“, „Plautus im Nonnenkloster“, „Die Leiden eines Knaben“, „Gustav Adolfs Page“, „Die Hochzeit des Mönchs“, „Die Richterin“, „Die Versuchung des Pescara“, „Angela Borgia“. Надто він написав невеличкі спомини про свого земляка, також великого швейцарського поета Готфріда Келера і спомини про те, як повстав його перший славний твір — Остатні дні Гуттена. Ось і весь його літературний доробок! Друкуючи компактно його можна вмістити в не дуже великих 4—5 томів. „Між важнішими оповідачами нашого віку — пише Францос — нема ані одного, котрий би не написав більше“, з виїмком хіба великого реаліста і Маєрового вчителя Фльобера, — додає від себе, — або з виїмком великого німецького драматика, а на полі новелі також Маєрового вчителя Генріха Кляйста. В усякім разі Маєрове місце обік сих великих майстрів слова; „на полі історичної новелі обік него мало кого можна поставити, вище него — нікого“, — каже справедливо Францос, а голосний естетик і талановитий поет Вішер, що загалом досить неприхильно дивився на Маєрову творчість, назвав його „Тацитом новелі“. Є дещо й у вдачі Маєровій, головню його етична повага, строгість і брак гумору, що наближує його до Тацита.

I.

Сьогодні 14. марта 1611. поїхав я з моєї посілости над озером Білер до Куртіона до старого Боккарда, аби з ним добити торгу за належний до мене дубовий та буковий лісок не далеко від Мінхвайлера, за який ми торгували ся вже довший час. Старий пан писав листи за листами домагаючи ся низшої ціни. Про вартість ліска не могло бути й суперечки, але старий пан уважав своїм обовязком ущипнути хоч де що з того, чого я жадав. Та що в мене була причина оказувати йому дружню прихильність, а до того я потребував гроший, аби мойому синові, що служить у війську нідерляндської конфедерації і заручив ся з білявою товстенькою Голяндкою, влекшити перше устроєне домашнього господарства, я рішив ся вступити йому і прискорити добите торгу.

Я застав його в його стародавнім осідку одинокого та в занедбанім стані. Його сиве волосе звисало безладно на чоло та на потилицю. Коли почув про мою готовість, заблищали його погаслі очі від тої радісної новини. Бо в своїх старих літах він гарбає та збирає добро не вважаючи на те, що його рід вигасає з ним і він полишить своє добро нетрудним спадкоємцям.

Він запровадив мене до малої кімнати в вежи свого замку, де в шафі поточеній червяками

були сховані його письма, просив мене сісти та списати контракт. Я скінчив свою коротку роботу і обернувся до старого, що тим часом порпав у шуфляді шукаючи своєї печатки, яку положив не знати куди. Коли я побачив, що він сквапно перекидає все в шуфляді, я встав мимовільно, немов бажаючи допомогти йому. В горячковім поспіху він власне відчинив таємний перескринок, коли я приступив позад нього, зирнув у той перескринок і зітхнув глибоко.

В перескринку лежали обік себе дві незвичайні, але мені дуже добре відомі річі: повстятий капелюх продіравлений кулею і великий круглий срібний медаліон з подобиною Матери божої піввипуклої, досить незугарної роботи. Старий обернувся, немов хотів відповісти на моє зітхане, і сказав плачливим тоном:

— Так, пане Шадав, Мати божа може й берегла ще мене в домі та в полі. Та від коли єресь прийшла на світ і спустошила також нашу Швайцарию, її сила вигасла навіть для правовірних. Се показалося на Вільгельмі, моїм милім синочку.

І слеза викотилася з під його сивих рیشниць.

При тій сцені мене заболіло серце, і я сказав старому кілька слів потіхи про страту його сина, що був моїм ровесником і впав при моїм боці від смертельного пострілу. Та мої слова не потішили його, або він не дочув їх, бо знов почав сквапно говорити про наше діло, шукати печатки, а знайшовши її на решті потвердив документ і відпустив мене скоро без особливої чемности.

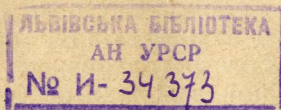
Я поїхав до дому. Ідучи конем у сумерку дорогою я почув, як із весняним запахом землі передо мною ставали картини минулого, такі сильні, настійливі та свіжі, в таких острих та різких нарисах, що аж мучили мене.

Доля Вільгельма Боккарда сплелася дуже тісно з моєю, з разу приятельським вузлом, а по

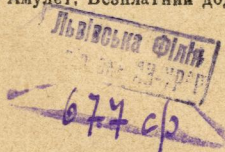

тім майже аж страшно. Я потягнув його на смерть. А про те, хоч як се болять мене, я не можу жалувати сего, і ще й тепер у подібнім випадку мусів би поступити так само, як поступив 20 літ тому назад. Сяк чи так, спомини про сю давнину наперли на мене так, що я рішив ся списати весь хід тої незвичайної події і сим облекшити свою душу.

Амудет. Безплатний додаток до „Діла“.

II.

Я родився в р. 1553 і не знав свого вітця, що кілька літ пізніше впав на валах твердині Сен-Кантен. Первісно родом із Турингії мої предки з давен давна служили в війську під різними полководцями. Мій отець зобов'язав собі особливо князя Ульріха Віртемберського, який за вірну службу надав йому уряд у своїм графстві Мімпельгарді і посередничив йому в подруженню з одною панною з Берна, якої предок колись прийняв його гостинно, коли Ульріх прогнаний зі свого краю блукав по Швейцарії. Там й отець не всидів довго на тім спокійнім становищу і вступив у службу до Франції, яка тоді мусіла боронити Пікардію проти Англії та Еспанії. Се була його остатня війна.

Моя мати незабаром за вітцем пішла до гробу, і мене прийняв вуйко по матері, що мав осідок над озером Білер і був незвичайно делікатним та оригінальним чоловіком. Він мало вдавав ся в публичні справи, і завдячував властиво тільки своєму імені, блискучо записаному в літописах Берна, що його терпіли на бернській території. Від молоду він займав ся багато толкованем біблії, що тоді в часах релігійної завірюхи не було незвичайним ділом. Та незвичайне було те, що з деяких місць святої книги, а особливо з Откровенія Йоанового він набрав переконання, що сьвіт незабаром скін-

чить ся і що мепорадно та марне діло перед загальною катастрофою основувати нову церкву. Тому то він принципіально не займав свого місця, яке належало ся йому в катедральній церкві в Берні. Тільки його спокійне та невизначне жите хоронило його від суворого вмішання духовної влади.

Під очима сего спокійного та любезного чоловіка виріс я, коли не без дисципліни, то все таки без тілесних кар, у сільській свободі. Я товаришував із селянськими хлопцями сусіднього села та з парохом того села, завзятим кальвіністом, якому мій вуйко, зрікаючи ся своїх релігійних переконань, поручив виховувати мене в релігії обовязковій у краю.

Оба опікуни моєї молодости не згоджували ся в многих точках. Коли парох згідно зі своїм учителем Кальвіном уважав вічність пекольних мук як неминучу основу страху божого, потішав себе мій вуйко надією колишнього поєднання грішників із Богом і радісного довершення земного життя. Мої думки з задоволенем приймали в себе строгу послідовність Кальвінової науки і засвоювали її собі, не допускаючи ані одної перерви в її міцнім ланцюсі; натомісць мое серце без застережень хилило ся до вуйка. Картини будущего, які він иноді розвивав передомною, мало займали мене; тільки раз йому удало ся зачудовати мене. Від давна я горів бажанем прийти в посідане молодого, палкого оґера, якого я бачив у місточку Біль, прегарного полового коня, і одного ранку я приступив із тою великою просьбою до свого вуйка, що сидів заглиблений у читанє якоїсь книги. Я бояв ся відмови не задля високої ціни, але задля загально відомої дикости того коня, якого я бажав вишколити. Ледво я отворив уста, коли вуйко остро глянув на мене своїми блискучими синіми очима, і промовив таємничо:

— Знаєш, Івасю, що значить половий кінь, на яким сидить смерть?

Я занімів з дива над прозорливістю свого вуйка, але зазирнувши в розтворену перед ним книгу я переконав ся, що він говорив не про мойого полового, а про апокаліптичного їздця.

Учений парох учив мене також математики і навіть початків воєнної штуки, о скільки міг сам пізнати її з доступних йому підручників. Бо сам він у своїй молодости, будши студентом у Женеві, ходив узброєний на вали та в поле.

Було рішено, що скінчивши 17 літ я вступлю до військової служби. І се також не було для мене питанням, під яким полководцем проведу перші літа свого військового життя. Імя великого Коліні наповнило тоді весь світ. Не його побіди, яких не відніс ані одної, але його пораженья, яким він своєю стратегічною штукою та величністю свого характеру вмів надати вартість побід, винесли його понад усіх тогочасних полководців, хиба що хто хотів би поставити його обік еспанського Альби; та сего він ненавидів, як саме пекло. Не тільки мій хоробрий отець вірно та завзято стояв при протестантизмі; не тільки мій у Біблії очитаний вуйко остро осуджував папство та знаходив його зображене в Вавилоні Откровенія, — я також почав цілим серцем хилити ся до того сторонництва. Ще хлопцем я вступив до протестантського війська, коли в р. 1567 довело ся взяти за оружє, аби забезпечити Женеву проти нападу Альби, що в поході з Італії здовж швайцарської границі тягнув до Нідерлянд. Дійшовши до літ я ледво міг усидіти в відлюднім Шомоні, — так називав ся осідок мойого вуйка.

В р. 1570 вийшов у Франції пациофікаційний едикт у Сен-Жермен-ан-Леї, який допускав Гугенотів до всіх урядів у краю. Коліні покликаний до Парижа, нараджував ся з королем, якого серце, як говорено він приєднав собі цілковито, над пляном походу проти Альби для освободження Нідерлянд. Нетерпиливо ждав я відволіканого з року на рік виповідження війни, що мало покликати мене в ряди Коліні; бо його кіннота здавна скла-

дала ся з Німців, а ім'я мого вітця мусіло бути відоме йому ще з давніших часів.

Але виповідження війни як не було так не було, а дві неприємні пригоди мусіли затроїти мені остатні дні побуту в вітчизні.

Коли одного маєвого вечера ми оба з вуйком під зеленою липою на подвір'ю вечеряли, явив ся перед нами якийсь чужинець у досить покірній поставі та дрантивій одежі. Його неспокійні очі та неправильні риси зробили на мене неприємне вражінє. Він зарекомендував себе ласкавим панам як стаєнний, що в наших відносинах значило не більше, як парубок до коний, і я вже хотів коротко відправити його, бо мій вуйко з разу не звернув на нього ніякої уваги, коли чужинець почав викладати передо мною всі свої відомости та штуки.

— Я володію рапіром, як мало хто, — сказав він, — і знаю штуку фехтовання до самих основ.

Жиючи далеко від міської школи фехтунку, я почував прикро власне сю хибу свого образования і не вважаючи на інстинктову нехоть до чужинця я без наміслу скористав із нагоди, пішов із ним до своєї фехтовальні, дав йому в руки рапір, і він дав передо мною такі докази свого майстерства в фехтованю, що я зараз умовив ся з ним і прийняв його до нашої служби. Вуйкови представив я, що се корисна нагода в остатній хвили перед відїздом збагатити скарб мого рикарського вихованя.

Від того дня проводив я з чужинцем — він признавав ся до чеського походження — вечір за вечером аж до пізної ночі в зброївни, яку по змозі освітлювали дві стінні лампи. Легко вивчив ся я всіх родів фехтовання, і швидко пройшов маючи вже вироблену теоретично основу, всю школу практично на велике задоволенє мого вчителя. Лиш одно в мене доводило його майже до розпуки: він не міг відівчити мене від вродженої мені повільности, яку він згідно називав сляма-

зарністю, і яку граючи побивав кожної хвилі блискавковими рухами свого рапіра.

Аби додати мені того огню, якого мені не ставало, він придумав незвичайний спосіб. Він пришив собі до фехтовальної куртки серце з червоної шкіри саме на тім місці, де в нього бив живчик, і при фехтованню з насміхом усе показував мені лівою рукою те місце, взиваючи мене трафити його. При тім видавав звичайні в тих часах воєнні окрики, найчастійше: „Vivat Alba! Pereat Нідерлянди!“ або також: „Pereat еретик Коліні! На гак із ним!“. Хоча ті окрики обурювали мене до глибини душі і робили мені того чоловіка ще ненависнішим, ніж він був і без того, я все таки не міг прискорити свого фехтовального темпа.

Одного вечора, коли Чех у розпалі власне підняв страшенний крик, війшов мій вуйко переляканий боковими дверми, аби побачити, що таке діється, але зараз-же відступив із перестрахом, коли побачив як мій противник із окриком: „Смерть Гугенотам!“ пхнув мене своїм рапіром у груди так сильно, що був би на певно вбив мене, як би се був дійсний удар острим оружем.

Другого ранку, коли ми снідали під нашою липою, мав вуйко щось на серці; мені здавалося, що він бажав позбути ся несамовитого слуги, — коли в тім міський післанець із Біля приніс йому письмо з великою урядовою печаткою. Вуйко розкрив його, зморщив чоло читаючи, а по тім дав мені письмо зі словами:

— От тобі й на! — Прочитай, Івасю, а порадимося, що чинити.

В письмі стояло, що Чех, який недавно пробував у Штутгарті як учитель фехтунку, з заздрости вбив свою жінку, родовиту Швабку. Уряд довідав ся, що він схоронив ся до Швайцарії і що хтось бачив його або зовсім подібного до нього у властителя Шомонта. Уряд усильно просить пана, з огляду на пам'ять його швагра, покійного Шадауа, якому дуже прихильний був князь Хрістоф, аби підозреного слугу ув'язнив, сам перший

переслухав і в разі справдження підозріння велів відставити винуватого до границі. Письмо було підписане та запечатане князівським урядом у Штутгарті.

Читаючи те письмо я в задумі зирнув понад напір до кімнати Чеха, яку легко можна було бачити понад дах замку, і побачив його при вікні зайнятого чищенням вістря. Маючи намір увязнити злочинця і віддати в руки справедливості, я мимо волі підняв письмо в гору так, аби він міг побачити, як би власне зирнув туди, велику червону печать, і мав досить часу негайно втекти перед своєю судьбою.

По тім оба ми з вуйком почали міркувати, як увязнити та перепровадити винуватого; бо про те, що се був він оба ми не сумнівали ся ані хвили.

По тім пішли ми оба, кождий із пістолетом у руці до Чехової кімнати. Вона була пуста, але крізь отворене вікно понад дерева подвіря, далеко там, де дорога загинає довкола згіря, побачили ми їздця в шаленім гальопі.

В тій хвили увійшов до кімнати післанець із Біля, що приніс письмо, і сповістив нас переляканий, що даремно шукав свого коня, якого прив'язав був біля замкової брами, поки йому в кухні дали випити склянку пива.

До сеї неприємної події, що в краю зробила велике вражінє і в устах людей розросла ся до казкових розмірів, долучило ся ще инше нещастє, що зробило мені неможливим дальший побут дома.

Мене запрошено на весіле до Білю, місточка віддаленого від нас ледво мильо, де в мене були деякі, хоч не дуже близькі знайомости. При моім досить відлюднім способі життя мене вважали гордим, а зайнятий думками про свою близьку будучність, що хоч у найскромнійшій ролі мала ввести мене в велику драму протестантського сьвіта, я не міг так дуже зацікавити ся дрібними справами та місцевими поговірками малої републіки Білю. Тому

й запросини не дуже тішили мене, і тільки намова мого хоч також відлюдного, але все таки чоловіколюбного вуйка склонила мене прийняти запросини.

Супроти жінок я був несьмілий. Сильно збудований і незвичайно високий на зріст, але негарний з лица, чув я добре, хоч і не здавав собі з того докладно справи, що всю суму свого серця мушу поставити на один нумер, а той нумер — так відчувало ся мені не ясно — знайдесть ся десь в оточенню мого героя. При тім я був твердо переконаний, що повне щастє можна здобути тільки повною ставкою, ставкою цілого життя.

Між тими постатями, що приковували до себе мій молодечий подив, окрім великого адмірала Колінті, займав його молодший брат Дандельо перше місце, а голосне на весь сьвіт горде сватанє розпалювало мою уяву. Свою принадну молоду льотарингську панночку, упровадив він перед очима своїх смертельних ворогів, католицьких Гізів із її міста Нансі, переїхавши з весільним товариством при звуці труб поперед князівський замок.

Щось подібне бажав я також собі від призначеня.

Тверезий і незадоволений я рушив у дорогу до Біля. Мене прийняли дуже чемно і визначили мені місце біля одної дуже гарної панни. Як буває з несьмілими людьми, попав я, аби не бути німим сусідом, у протилежну крайність і почав дуже оживлену розмову зі своєю сусідкою. Проти нас сидів син місцевого старшини, багатого торговця кольоніяльних товарів, що стояв на чолі аристократичної партії; бо маленька республіка Біль мала так само, як інші швайцарські республіки своїх аристократів і демократів. Франсуа Годіярд, — так звав ся молодий панич, що може мав які наміри на мою сусідку, почав слідити за нашою розмовою, так що я зразу не завважив сего, але що раз із більшим зацікавленєм та ворожими позирками.

В тім запитала мене панночка, коли думаю їхати до Франції.

— Скоро тільки буде виповіджена війна проти кровавого собаки Альби! — відповів я завзято.

— Про такого мужа випадало би говорити з більшою пошаною! — такі слова кинув мені через стіл Годіард.

— Не забувайте, пане, — відповів я, — як знущався той муж над Нідерляндцями! Нема в мене пошани для гнобителя, хоч би він був найбільшим полководцем на весь сьвіт.

— Він пригнобив тільки бунтівників, — відповів Годіард, — і дав спасенний приклад також нашій Швайцарії.

— Бунтівників? — скрикнув я і випив душею склянку огнистого вина. — Таких самих бунтівників, якими були сприяжені Швайцари на Рітлі.

Годіард гордо підняв голову, ще висше підняв брови і відповів мені з гірким насміхом:

— Нехай тільки вчені розслідять ту справу, то певно покажеться, що збунтовані селяни лісових кантонів допустилися тяжкої беззаконности проти Австрії і були явними бунтівниками. А в тім се не належить сюди. Я тверджу лише, що молодому чоловікови без ніяких заслуг, не вважаючи на ріжницю політичних поглядів не личить уживати образливих слів про такого славного воювника.

Сей натяк на спізнене моєї воєнної служби і брак заслуги обурило мене до глибини душі.

В моїй груді закипіло щось і я скрикнув:

— Лайдак, хто бере в оборону лайдака Альбу!

Тут зчинився шалений галас, із якого Годіарда винесено з розбитою головою, а я вирвався з окровавленим лицем, пораненим киненою на мене склянкою.

В ранці я пробудився з великим соромом. Мені здавалося, що мене окричать паницею, хоч

я станув в обороні євангельської правди. Не надумуючи ся довго я спакував свої річи, попрощав ся з вуйком, якого сповістив про свою пригоду і який по короткій суперечці згодив ся на те, аби я дожидав вибуху війни в Парижі. Я взяв із собою звиток золотих грошей із невеличкого спадку могого вітця, забрав своє оружє, осідлав свого пологого і рушив у дорогу до Франції.

III.

Без значнійших пригод я переїхав вільне графство Бургундії, доїхав до бігу Секвани і наблизився одного вечера до веж Меліна, що були ще віддалені невеличку милю, та над якими висіла важка громова хмара. Ідучи через село, що простягалося біля гостинця, я побачив на кам'яній лавці перед досить великою господею „Під трьома ліліями“ молодого чоловіка, що виглядав на подорожного і разом із тим на вояка, але в своїм убранню та узброєнні виявляв елегантність, що сильно відбивалася від мого простого кальвінського одягу. Тому, що в моїй плянці лежало перед очима доїхати до Меліна, я лиш побіжно відповів на його поздоровлені, і тільки за собою почув його оклик:

— Щаслива дорога, земляче!

Чверть години їхав я без упину далі. Проти мене надтягала чорна хмара. Повітря зробилося нестерпно важке, а короткі, гарячі подуви вітру підіймали з дороги клуби куряви. Мій кінь форкав. На раз ударив осліпительний перун зі страшним лускотом кілька кроків передо мною в землю. Мій половий підняв ся на задні ноги, обернувся і погнав шаленими скоками назад до села, де мені на решті під уливним дощем пощастило опанувати спокоєного коня.

Молодий гість підняв ся всміхаючи ся з камяної лавочки закритої піддашком, покликав ставного слугу, допоміг мені при відвязуваню мойого пакунка і сказав:

— Не жалуйте, що будете ночувати тут. Будете мати приємне товариство.

— Не сумніваю ся, — відповів я поздоровляючи його.

— Розумієть ся, говорю не про себе, — мовив він далі, — тільки про старого шановного пана, якого хозяйка називає паном радником парламенту — отже се мусить бути високий достойник — та про його дочку чи сестріницю, панну, якій нема рівної... Відчиніть пану кімнату! — додав він звертаючи ся до хозяйіна, що власне наблизив ся, — а ви, земляче, передягайте ся скоро і не дайте нам довго чекати, бо до вечері вже накрито.

— Називаєте мене земляком? — відповів я по французьки так само, як і він заговорив до мене. — По чім пізнаєте, що я ваш земляк?

— По голові та по будові тіла — відповів той весело. — По перед усього ви Німець, а по вашій крепкій та статурній поставі пізнаю Берненця. А я ваш вірний союзник із Фрибурга і називаю ся Вільгельм Боккард.

Я пішов за проводом хозяйіна до кімнати, яку він показав мені, передяг ся і зійшов до гостинної кімнати, де вже ждали мене. Боккард приступив до мене, взяв мене за руку і представив мене сивоволосому панови благородної постави та стрункій панні в подорожнім убраню словами:

— Мій товариш і земляк. — При тім він питаючим зором глянув на мене.

— Шадау із Берна, докінчив я його слова.

— Дуже мені приємно, — ввічливо відповів старий пан, — зустріти ся з молодим горожанином славного міста, якому мої одновірці в Женеві так багато завдячують. Я парламентарний радник Шатійон якому релігійний мир дозволяє вернути до рідного міста Парижа.

— Шатійон? — повторив я з пошаною та здивованєм. — Се-ж родинне ім'я великого адмірала.

— Не маю чести бути його свояком, — відповів парляментарний радник, — а коли й свояк, то лиш дуже далекий. Але я знайомий із ним і в приятни, на скільки се допускає різниця становищ та особистої вартости. Та сідаймо, панство! Росіл стигне, а вечером маємо ще досить часу до розмови.

Дубовий стіл із крученими ногами помістив нас усіх на своїх чотирьох боках. На чільнім місци засіла панна, праворуч та ліворуч радник і Боккард, а для мене накрито на кінці стола. Коли скінчила ся вечера серед звичайних розвідів та подорожніх розмов, а до скромної закуски принесено перлистий напій із недалекої Шампанії, почала розмова плисти поряднійше.

— Мушу похвалити в вас, панів Швайцарів, — почав радник, — що по короткій боротьбі ви навчили ся в церковних ділах жити згідно. Се знак виrozumілости та здорового чуття, а моя бідна вітчизна могла би брати собі приклад із вас. Чи-ж ми ніколи не навчимо ся, що людську совість не можна наломати, і що протестант може так само горячо любити свою вітчизну, так само відважно боронити її та підлягати її законам, як католик?

— Хвалите нас за надто, — відповів Боккард. — Певна річ, ми католики годимо ся в державі з протестантами від біди, але товариське життя зовсім попсоване роздвоєнем віри. В давніших часах ми Фрибурці часто своячили ся з Берненцями. Се тепер урвало ся і довголітні звязки порозривали ся. В дорозі, — додав він жартливо обертаючи ся до мене, — ми деколи помагаємо один одному, але дома ледви коли й витаємо ся. Прошу послухати! Коли я був у Фрибурзі на відпустці — я служу між Швайцарами французького короля — обходжено в Альпах коло Пляффайрокове сьвято. Мій отець має там маєтність, а також Кірхберги із Берна мають там пасовиско.

Празник випав дуже сумно. Кірхберг привіз із собою чотири дочки, прегарні селянки, з якими я, коли ми були ще дітьми, що року весело гуляв на леваді. Чи повірите, що по скінченню церковного обходу, в яким за процесією йшли корови з дзвінками, дівчата посеред тих коров почали зо мною теологічну розмову, а коли пізнали, що я мало цікавлюся тими річами, вилаяли мене як ідолослужника та ворога християн за те, що на полях битви під Жарнаком та Монконтуро проти Гугенотів я сповняв свій обов'язок.

— Релігійні розмови, — сказав радник, — тепер у моді. Та чомуж-би розумні люди не могли й тут порозуміти ся та погодити ся? Я певний, пане Боккарде, що ви не засудили би мене на костер за мою євангельську віру, і що ви певно не одинокий католик у числі тих, що не одобряють жорстокости, з якою довгі літа переслідувано кальвіністів у Франції.

— Будьте певні, що воно так, — відповів Боккард. — Тільки не забувайте, що старе й установлене в церкві та державі не можна назвати жорстким, коли воно боронить свого існування всіма способами. А в тім що до жорстокости, то я не знаю жорстокійшої релігії від кальвінізму.

— Думаєте про Серкета? — запитав радник тихійшим голосом, і лице його потемніло троха.

— Я не думаю про людські засуди, — відповів Боккард, — тільки про божу справедливість, яку нова безсердечпа віра просто поганить. Як сказано, я не розумію ся на теології, але мій вуйко, канонік у Фрибурзі, віродостойний та вчений чоловік запевняв мене, що кальвіністи вчать-буцїм то кождий чоловік, поки ще зробив щос, добре або зле, вже дитиною в колисці призначений чи то на вічне блаженство в небі, чи на вічну муку в пеклі. Се за надто страшне, аби могло бути правдиве.

— А про те се таки правда, — сказав я пригадуючи науку мого пароха. — Правдиве, чи ні, але се льогічне.

— Льогічне? — запитав Боккард. — Що таке льогічне?

— Те, що не перечить собі самому, — відповів радник, якого мабуть утішило моє поясненє.

— Бог всевідучий і всемогучий, — говорив я далі з певністю своєї правоти. — Що він бачить наперед і допустить те його воля. А в такім разі наша судьба вже рішена наперед у нашій колісці.

— Я рад би опрокинути сю вашу думку, — сказав Боккард, — як би міг пригадати доказ мого вуйка. Бо він мав на се дуже добрий доказ.

— Я був би вам дуже вдячний, — сказав радник, — як би вам удало ся пригадати собі сей добрий доказ.

Фрибуржець налив собі повну склянку вина, випив її звільна й зажмурих очі. Подумавши хвилю сказав весело:

— Коли панство зволите не перебивати мені і дати мені спокійно розвивати свою думку, то надію ся не дізнати сорому. Отже приймім, пане Шадау, що ви вашим кальвінським провидінем від коліски засуджені на пекло — та борони мене Боже сказати вам якусь нечемність! — Отже-ж приймім, що я засуджений наперед. — Але я, Богу дякувати не кальвініст.

При сих словах він узяв кілька дрібок пухкого пшеничного хліба, зімняв їх у пальцях, зробив із них подобу малого чоловічка, поставив його на таріль і сказав:

— Ось стоїть кальвініст від роду засуджений на пекло. А тепер уважайте, пане Шадау! Чи вірите в десять заповідей божих?

— Як то, пане? — скрикнув я.

— Ну, ну, адже-ж вільно спитати, Ви протестанти так богато покасували! Отже Бог велить чоловікови: „Чини те! Не чини того!“. Чи-ж ті заповіді не пустий блахман, коли чоловік признаний на перед не могли зробити нічого доброго і мусить робити тільки все зло? І ви сьмієте таке безглузде приписувати найвисшій мудрости? Сей

погляд такий нікчемний, як отсей виріб моїх пальців.

І при сих словах він зімняв чоловіка з хліба і кинув його геть.

— Не погано, — сказав радник.

Коли Боккард старався скрити своє внутрішнє задоволенє, я перебирав у своїй памяті противні докази, але в тій хвили не знайшов нічого важнішого, і сказав з відтінком немилого заклопотаня:

— Се важка, темна точка, про яку не так легко договорити ся. При тїм се тверджене не конче потрібне на те, аби відкинути папізм, якого очевидних надужить самі ви, пане Боккарде, не можете заперечити. Подумайте тільки про зіпсуте католицького духовенства!

— Не мало між ними поганих пташків, — притакнув Боккард.

— Про сліпу віру в повагу церкви...

— Се добродійство для людської слабости, — перебив він мене. — Адже-ж у церкві і в державі так само як у найменшій процесії мусить бути найвисша інстанція, на якій можна заспокоїти ся.

— А чудотворні реліквії?

— Коли тїнь сьвятого Петра та стирка сьвятого Павла вздоровлювали хорих, — відповів Боккард дуже спокійно, — то чому-ж би й кости сьвятих не мали чинити чудес?

— А глупе набоженство до Марії?

Ледво я вимовив те слово, яснє доси лице Фрибуржця перемінило ся, кров сильно вдарила йому до голови; весь запаленівши від гніву він зіскочив із крісла, вхопив рукоять свого меча і скрикнув до мене:

— Хочете образити мене особисто? Коли се ваш намір, то давайте, поміряємо ся!

Панна перелякана схопила ся також зі свого сидженя, а радник для заспокоєня простяг обі руки до Фрибуржця. Я здивував ся не тратячи спокою, про таке несподіване вражінє моїх слів.

— Про особисту образу не може бути ані мови, — сказав я спокійно. — Як міг я думати, аби ви, Боккарде, що в кождім слові виявляє осьвітеного та досвідного чоловіка і, як самі кажете, спокійно думає про релігійні справи, в тій одній точці може виявляти таку пристрасть?

— Очевидно, пане Шадау, вам не відомо те, що відомо в цілій околиці Фрибурга і далеко поза нею, що наша Мати божа з Айнзідельн на мні недостойнім зробила чудо?

— Ні, справді ні, — відповів я. — Сядьте, любий Боккарде, і розкажіть нам.

— Ну, се діло відоме загально і відмальоване на вотивнім образі в самім монастирі. В третім році мойого житя постигла мене тяжка хвороба, що спричинила в мене безвладність усіх членів. Всіх способів, які хто міг придумати, пробовано даремно, і жаден лікар не знав ради. На решті моя любя, добра мати пішла на мою інтенцію босо на прощу до Айнзідельн. І справді стало ся чудо. Від того часу моє здоровлє поправляло ся, я прийшов до сил і ріс, і виріс, як бачите, ось який великий та здоров. Тільки ласці Матери божої завдячую те, що сьогодні можу радувати ся моею молодістю і не мушу як непотрібний, безутішний каліка гризти своє серце в журбі. Тому зрозумієте, любі панове, і признаєте природним, що своїй съвятій поратівниці я до смерти обов'язаний бути вдячним і сердечно прихильним.

При сих словах він витягнув шовковий шнурок, що мав у себе на шиї, а з ним добув медальйон із під свого кафтана і поцілував його по-божно.

Пан Шатійон, що дивив ся на нього з дивною сумішкою недовіря та зворушення, заговорив своїм звичайним лагідним голосом:

— А як думаєте, пане Боккарде, чи кожда Мадонна могла би вчинити для вас таке щасливе вздоровлене?

— Але-ж ні! — живо скрикнув Боккард. — Мої родичі пробували на різних місцях і перед

ріжними чудотворними образами, і ніде не щастило їм, поки не застукали до брами в Айнзідельн. Айнзідельська Мадонна одинока в своїм роді.

— Ну, — мовив далі старий Француз — із усьміхом — у таким разі легко буде погодити вас із вашим земляком, коли се при вашій добродушності та веселій вдачі, якої проби ви вже дали нам не раз, було ще потрібне. Пан Шадау у своїм суворім осуді культу Марії на будуче не повинен забувати завсїгди додати прищїпку: „З шановним виїмком Мадонни з Айнзідельн“.

— Радо пристаю на се, — сказав я впадаючи в тон старого пана, хоч у моїм нутрі панувало зворушенє та почутє його легкомисности.

Тоді добродушний Боккард ухопив мою руку і потряс її по щирости. Розмова зійшла на інші предмети, і незабаром молодий Фрибуржець устав, побажав нам доброї ночі і перепросив, що мусить відійти, бо завтра досвїта думає рушити в дорогу.

Аж тепер, коли палка розмова скінчила ся, я міг уважнїйше придивити ся молодій дївчинї, що мовчки, але дуже уважно слїдила за нашою розмовою, і мене дуже здивувала її неподібнїсть до її вітця чи вуйка. У старого радника було дуже тонко обрисоване, майже боязливе лице, осьвічене розумними, темними очима, раз сумовите, то знов насмїшливе, але все одухотворене. Натомісць молода панна була блондинка, а її невинне, але рішуче лице осьвічували дивно промінєсті, блискучі синї очі.

— Чи можу запитати вас, молодий пане, — почав промовляти парляментарний радник, — що веде вас до Парижа? Ми одновірці і коли я можу бути вам чим услужним, числїть на мене.

— Пане, — відповів я, — коли ви вимовили назву Шатїйон, моє серце забило ся живїйше. Я син вояка і рад би вправити ся в війнї, ремеслї могого вітця. Я завзятий протестант, і хотїв би для доброї справи зробити все, що в моїх силах. Обі ті цілі я осягну, коли менї пощастить служити

та воювати під очима адмірала. Коли ви можете допомогти мені до сего, то зробите мені найбільшу прислугу.

Тепер отворила уста дівчина і запитала:

— Чи ви так високо ціните пана адмірала?

— Вважаю його першим мужем на світі, — відповів я з запалом.

— Ну, Гаспардо, промовив старий, — знаючи такий його погляд ти могла би попросити за ним у твого хресного вітця.

— Чому ні? — відповіла спокійно Гаспарда, — коли він такий бравий, як виглядає. Чи моя просьба може що, се питанє. Тепер, перед фляндрийською війною пан адмірал від ранку до ночі занятий, обляжений, неспокійний, і я не знаю, чи не роздані вже всі місця, які він мав обсадити. Чи не маєте якого поручення ліпшого від могого?

— Імя могого вітця, — відповів я троха знесмілений, — може буде відоме адміралови.

Тепер я зміркував, як тяжко може бути чужинцеві добити ся доступу до великого полководця без особливого поручення, і троха пригноблений я мовив далі:

— Ваша правда, пані. Чую, що сего мало: серце та меч, яких він і без мене має багато. Ще як би жив його брат Дандельо! Сей був ближший мені і до сего я звернув би ся сьмілійше. Від моєї молодости він у всьому був моїм взірцем: не полководець, але хоробрий вояк; не політик, але постійний сопартійник; не сьвятий, але горяче, вірне серце.

Підчас моїх слів почала панна Гаспарда мені на диво з разу по троха червоніти, та її загадкове для мене заклопотанє збільшало ся, аж поки вся не облила ся румянцем. Також старий пан почув якесь заклопотанє і сказав троха терпко:

— Що ви там знаєте, чи Дандельо був сьвятий, чи ні! Але мене вже клонить на сон, тож

вставаймо! Коли прибудете до Парижа, пане Шадау, то почтїть мене своїми відвідинами. Я живу на острові сьв. Людвіка. Завтра ми певно вже не побачимо ся. Ми пробудемо ще один день у Мелїні. А тепер ще запишіть менї своє імя в отсю книжечку. Так! Майте ся добре, добраніч!

IV.

Другого вечера по тій стрічі вїздив я брамою сьв. Оноре до Парижа, і втомлений дорогою застукав до брами найближшої господи, віддаленої ледво сто кроків від брами міста.

Перший тиждень минув мені на огляданю великого міста та на даремнім пошукуваню одного військового товариша мого вітця, про котрого я аж по довгих розпитах дізнав ся, що він умер. Осьмого дня з битєм серця я вибрав ся до помешканя адмірала, яке показано мені недалеко Лювру в вузкій вуличці.

Се була темна, старосьвітська будівля, а придверний прийняв мене непривітно, навіть із недовірем. Я мусів написати своє ім'я на картці паперу, яку він заніс своєму панови, і тоді впустив мене. Я ввійшов через великий передпокій, у яким було багато людей, вояків та двораків, що бистрими поглядами обкидали кожного, хто переходив поміж їх рядами, і ввійшов до малої робітні адмірала. Він був зайнятий писанєм і кивнув мені, аби я підіждав, поки він скінчить лист. Я мав час оглянути зі зворушенням його лице, знане мені з виразистого деревориту, що дійшов аж до Швайцарії і від разу вбив ся мені незатерто в тямку.

Адмірал міг мати тоді 50 літ, але його волосє було біле як сніг, а його худі щоки палали горячковим румянцем. На високім чолі та на ху-

дих руках виступали сині жилки, а вираз його лица був страшенно поважний. Він виглядав мов судія в Ізраїли.

Скінчивши своє занятє він підійшов до мене біля вікна і впер свої великі сині очі проникливо в мої.

— Знаю, що привело вас сюди, — сказав він. — Хочете служити добрій справі. Коли вибухне війна, дам вам місце в моїй німецькій кінноті. А тим часом — вмієте добре писати? знаєте по німецьки та по франнуськи?

Я вклонив ся притакуючи.

— Тим часом дам вам занятє в своїм кабінеті. Можете бути мені помічним. Отже-ж витайте! Жду вас завтра о осьмій годині. Будьте точні.

І рухом руки відпустив мене, а коли я вклонив ся перед ним, додав дуже приязно:

— А не забудьте відвідати радника Шатійона, з яким ви познайомили ся в дорозі.

Коли я знов опинив ся на вулиці і подумав про те, що стало ся, йдучи до моєї господи я відразу почув ясно, що для адмірала я вже не чужий, і не мав сумніву про те, кому маю се завдячити. Радість, що я так легко осягнув свою ціль, якої осягнене видавало ся мені таким трудним, була мені доброю ворожбою для початку моєї кариєри, а надія працювати під очима адмірала оживила в мені почутє власної вартости, якого я не знав доси. Та всі ті щасливі думки, уступали майже зовсім перед чимось, що разом і всміхало ся мені й мучило мене, вабило й неспокоїло, перед чимось безконечно таємним, про що я ніяк не міг виробити собі ясного погляду. Та по довгім, даремнім шуканю й се вияснило ся мені нараз. Се були очі адмірала, що йшли за мною. І чому вони не покидали мене. Бо се були її очі. Анї отець, анї мати не могли своїй дитині дати вірнійшого зеркала душі. Я ніяк не міг пояснити собі се. Чи могли її очі бути його очима? Чи було се можливе? Ні, я помилив ся! Моя уява зробила собі жарт зо мною, і аби розбити той привид обра-

зом дійсности, я рішив ся спішно вернути до своєї господи, а по тім удати ся на острів сьв. Людвіка до своїх знайомих із під „Трьох лілій“.

Коли годину пізнійше я входив до високого, вузкого дому парламентарного радника, що тут-же коло моста сьв. Михайла положений одним боком глядів у хвилі Секвани, а другим через бокову вуличку в готицькі вікна малого костелика, я застав двері нижнього поверха замкнені, а вийшовши на другий поверх опинив ся несподівано перед Гаспардою, що перебирала щось у отворенім куфрі.

— Ми ждали на вас, — повитала вона мене, — і я заведу вас до свого вуйка, що буде рад бачити вас.

Старий сидів вигідно в фотелю, перегортаючи великий фоліант, опертий на навмисне для сего приладженім поручю. Широка кімната була повна книжок, що стояли в гарно різьблених дубових шафах. Статуйки, монети, рисунки залюднювали, кожде на відповіднім місци, се спокійне прибіжище духового житя. Учений хазяїн, не встаючи з місця, попросив мене приставити собі крісло біля нього, привитав мене як старого знайомого, і почув із очевидною радістю оповіданє про моє принятє в службу адмірала.

— Дай Боже, аби сим разом пощастило йому! — сказав він. — Для нас євангеликів, що творимо на жаль тільки меншість людности нашої вітчини, лишили ся лиш два виходи, аби уникнути огидної домашньої війни, лиш два виходи: або емігрувати за океан у край відкритий Колюбом — сю думку плекав адмірал довгі літа в своїй душі і був би виконав її, як би не спинили його несподівані перешкоди — або розогнити національне почутє і звести велику, для всеї людскости спасенну заграничну війну, в якій би католики і Гугеноти, воюючи бік о бік могли збратати ся любовю до вітчини і забути свій релігійний роздор. Се хоче осягнути адмірал тепер, і мені любителеви спокою, горить земля під ногами, аби як найшвид-

ше була виповіджена війна. Увільняючи Нідерлянди від еспанського ярма будуть налії католики по неволі втягнені в течію свободи. Але час нагнать. Вірте мені, пане Шадау, над Парижем висить зловіща хмара. Гізи бажать недопустити до війни, яка зробила би молодого короля самостійним, а їх непотрібними. Королева мати дволична. Не така чортиця, як малюють її горячі прихильники нашого сторонництва, але веть ся між партиями з дня на день, самолюбна, дбаюча тільки про інтереси свого дому. Байдужна на славу Франції, без почуття для добра або зла, держить у своїх руках суперечности, і припадок може заставити її вибрати се або инше. Труслива та необчислима, вона в усякім разі здібна до найгіршого. Головна вага лежить тепер у прихильности молодого короля до Колінї, а той король — тут Шатійон зітхнув — ну, не хочу випереджувати вашого суду. Він часто буває в адмірала, то й ви побачите його власними очима.

Старець глядів перед себе, а по тім нагло змінюючи предмет розмови відгорнув титул книги, що лежала перед ним, і озвав ся до мене:

— Знаєте, що читаю? Ось гляньте!

Я прочитав латинський титул: Географія Птолемея, видана Михайлом Серветом.

— Се той сам еретик, якого спалено в Женеві? — запитав я з переляком.

— Не инший. Се був визначний учений, а скільки можу осудити, геніяльна голова, якої ідеї в природничих науках може колись будуть мати більше щастя, як його теологічні міркування. Чи й ви були би за його спаленем, як би сиділи тоді в міській радї Женеві?

— Певно, пане, — відповів я з переконанням. — Подумайте тільки одно: Що було найнебезпечнійше зброє, яким папісти поборювали нашого Кальвіна? Закидали йому, що його наука перечить істнованю Бога. Та ось прибуває до Женеві Еспанець, називає себе приятелем Кальвіна, видає книжки, в яких заперечує істноване Трійці,

так як коли би се нічого не значило, і надуживає євангелицької свободи. Чи-ж Кальвін не був зобов'язаний супроти тих тисяч і тисяч, що терпіли та кров проливали за чисте слово, випхнути того фальшивого брата перед очима всего сьвіта з євангелицької церкви і віддати його сьвітському судови, аби зробити неможливим усяке мішанє їх обох і аби йому незаслужено не закидали чужу безбожність?

Шатійон усьміхнув ся сумовито і промовив:

— Тому, що ви так гарно мотивуєте свій осуд про Сервета, мусите зробити мені приємність і сей вечір лишити ся в нас. Заведу вас до вікна, що виходить на каплицю сьв. Лаврентія, якої сусідством ми тут тішимо ся і в якій славний Францісканець Паніґароля буде проповідати сего вечера. Почуєте, як судять нас католики. Сей монах — огнистий бесідник і говорить дуже льогічно. Ви будете чути з його промови кожде слово — і порадуйте ся. Чи й доси ще живете в гостинниці? Треба вам подбати про постійне помешканє. Може ти нараїш яке, Гаспардо? — звернув ся він до панни, що власне ввійшла.

Гаспарда відповіла весело:

— Кравець Джільберт, наш одновірець, що має на своїм удержаню численну сімю, був би рад і мав би собі се за честь відступити пану Шадау свою найліпшу кімнату. І се мало би за собою ще й ту добру сторону, що той чесний, але боязливий християнин посьмів би знов ходити на наше євангелицьке богослуженє в супроводі сего хороброго вояка. Піду зараз до нього і сповіщу про сей щасливий випадок.

З тим і вийшла її струнка постать.

Хоч як коротко була вона з нами, я встиг уважно та пристально заглянути в її очі і дізнав нового здивованя. Пертий непоборною силою знайти негайно розв'язку сеї загадки, я тільки з трудом здержав ся від питання, що було би противне всякій чемности, та старець сам прийшов мені на поміч і запитав насьмішливо:

— Що таке незвичайне бачите в тій дівчині, що так уперто вдивляєтеся в неї?

— Щось дуже незвичайне, — відповів я рішучо, — чудову подібність її очий до очий адмірала.

Мов від дотику гадини здрігнувся радник і сказав із силуваним усьміхом:

— Чи не бувають випадки гри природи, пане Шадау? Чи заборонено життю творити подібні очі?

— Ви запитали мене, що незвичайне бачу в тій панні, — відповів я холоднокровно, — і я дав відповідь на те питання. Позвольте мені запитати також вас. Надіюся, що буду сьмів відвідувати вас і далі, бо ваша доброта і ваш високий дух притягають мене до вас. То прошу сказати мені, як маю називати сю гарну панну? Знаю, що від свого хресного вітця Коліні вона має ім'я Гаспарда, але ви не сказали мені, чи маю щасте говорити з вашою дочкою, чи з вашою своячкою.

— Звіть її як хочете, — незадоволено промимрив старий і почав знов перегортати картки географії Птолемея.

Се незвичайне поводжене скріпило мій здогад, що тут якась темна точка, і я почав снувати найсьмілійші фантазії. В невеличкім письмі, яке опублікував адмірал про свою оборону Сен-Кантена і яке я знав напам'ять, він кінчив своє оповідане досить несподівано кількома загадковими словами, в яких натякав на свій перехід до кальвінізму. Говорено там про грішність сьвіта, і він признавав, що й сам був причасний до неї. Чи-ж уроджене Гаспарди не могло стояти в зв'язку з тим його передєвангелицьким житєм? Хоч як остро судився такі діла, тут моє вражінє було инше; сим разом я не міг би осудити адмірала за проступок, який давав мені можливість зблизити ся до своячки сего сьвітлого героя, а хто знає, може навіть старати ся о її руку. Пускаючи поводи моїх фантазій, я правдоподібно мав на лиці щасливу

усьмішку, бо старий, що потаємно понад свою книгу зиркав на мене, звернув ся до мене з несподіваним оживленем:

— Коли ви, паничу, тішите ся думаючи, що відкрили невеличку слабість у великого чоловіка, то знайте: він без плями! Ви помиляєте ся, дурите себе самого.

Тут він устав немов обурений і пройшов ся по кімнаті, та нараз зупинив ся передо мною, взяв мене за руку і сказав нагло змінюючи тон:

— Молодий друже, в тих важких часах, коли ми євангелики мусимо тулити ся один до одного і держати ся купи мов брати, довіре зростає швидко. Між нами не повинна стояти ані хмариночка. Ви чесний чоловік, а Гаспарда люба дитина. Не дай Боже, аби щось укрите занечишувало вашу стрічу. Ви вмієте мовчати, і я вірю вам. Та й само діло не лишило ся в тайні і могло би дійти до вас із злорадних уст. Отже слухайте мене. Гаспарда ані моя дочка, ані моя кузинка, але вона виросла в мене і вважаєть ся моєю своячкою. Її мати, що вмерла незабаром по її вродженню, була дочкою німецького офіціра кінноти, з яким прибула до Франції. А вітцем Гаспарди, — тут він понизив голос, — був Дандельо, молодший брат адмірала, якого надзвичайна хоробрість і передчасний кінець відомий вам. Тепер знаєте досить. Говоріть із Гаспардою як із моєю кузинкою, а я люблю її, як свою власну дитину. З рештою не говоріть багато і поводіть ся з нею свobodно.

Він замовк, і я не переривав мовчанки, бо весь був повен того, що почув від старого пана. Незабаром прийшла пожадана для нас обох перерва, нас покликано до вечері, а любоприємна Гаспарда дала мені місце обік себе. Коли подавала мені чарку вина, і її рука доторкнула ся моєї, мене пробігла дрож під вражінем, що в тих молодих жилах тече кров могого героя. Гаспарда почувала також, що я гляджу на неї іншими очима, ніж кілька хвиль перед тим, вона задумала ся і тїнь здивованя мигнула по її чолі, яке одначе

скоро знов прояснило ся, коли весело почала оповідати мені, як високою честю для себе вважає кравець Джільберт мати мене у себе на квартирі.

— Важна річ для вас, — мовила вона жартом, — мати під рукою християнського кравця, що буде робити вам одєжу строго гугенотського крою. Коли мій хресний отець Коліні, що тепер так високо стоїть у ласці короля, введе вас у королівський двір, і вас обступлять прегарні панночки королевої матери, то ви пропадете, коли поважне вбранє не буде відповідно здержувати вас.

Підчас сеї веселої розмови почули ми з того боку вулиці тони людської бесіди, раг протяжні, то знов викрикувані з цілою силою та переривані павзами, що виглядали на уривки якоїсь прилюдної промови, а коли в часі одної випадкової мовчанки до наших слухів долетіло одно майже ціле реченє, пан Шатійон устав і промовив сердито :

— Лишаю вас самих ! Той безсердечний балакун прогонить мене.

При сих словах він вийшов і лишив нас самих.

— Се що таке ? — запитав я в Гаспарди.

— Ай, — відповіла вона, — у костелі сьв. Лаврентія говорить проповідь патер Паніґароля. З отсего вікна ми можемо придивляти ся з гори побожному народови і бачити також того сьвятого отця. Вуйка обурює його балаканє, мене нудуть його глупота, і я не слухаю його. Сказавши по правді, навіть на наших євангелицьких зібранях, де проповідують саму чисту правду, я звичайно не можу дослухати проповіді аж до кінця з такою побожністю та скупленєм духа, які відповідають сьвятости самого діла.

Тимчасом ми приступили до вікна, яке спокійно відчинила Гаспарда.

Була темна літня ніч, і осьвітлені вікна каплиці стояли також отвором. Вузким поясом над капицею на небі блимали звізди. Сьвятий отець на казальниці, молодий, блідий монах Фраціска-

нець з південними горючими очима та рухливим лицем, проповідав з такими дивоглядними жестами, що я з разу всміхнув ся. Та його промова, котрої я чув кожде слово, швидко заняла всю мою увагу.

— Християни, — кричав він, — що таке терпимість, якої жадають від нас? Чи се християнська любов? Ні, кажу, тричі ні! Се проклята байдужність до долі наших братів. Що сказали-б ви про чоловіка, що бачучи иншого в сні над краєм пропасти не збудив би та не відтягнув би його? Але в отьому випадку ходить тільки о жите або смерть тіла. О скільки-ж менше повинні ми там, де ходить о спасене або о затрату душі, без жорстокости лишати наших ближніх у їх блудах? Як міркуєте? Чи можливо нам жити та працювати з єретиками без думки про те, що їх душі наражені на смертельну небезпеку? Власне наша любов до них велить нам доводити їх до спасеня, а коли вони вперті, змушувати їх до спасеня, а коли непоправні нищити їх, аби своїм лихим прикладом не тягли з собою своїх дітей, своїх сусідів, своїх співгорожан у вічний огонь. Бо християнський народ, се одно тіло, про яке писано: „Коли псує тебе твоє око, то вирви його! Коли псує тебе твоя права рука, відрубай її та відкинь геть! Бо гляди, ліпше тобі втратити сей або той член твого тіла, ніж аби ціле твоє тіло з душею було вкинене в негасимий огонь.

Такий більше менше був хід думок того сьвятого отця, і він проповідував ті думки мов актор з пристрасною реторикою та дикими, непомікованими жестами. Чи то від отруйного духа фанатизму, чи від жовтого сьвітла ламп, що падало з гори на лица слухачів, ті лица набирали такого страшного, та як мені здавало ся кровожадного виразу, що я від разу почув ясно, на яким вульканістоїм ми Гугеноти в Парижі.

Гаспарда відносила ся майже байдужно до тої неприємної сцени, її очі були звернені на гар-

ну звізду, що понад дахом каплиці виблискувала лагідним сьвітлом.

Італієць скінчив свою проповідь рухом руки, який швидше можна було прийняти за рух проклятя, ніж благословенства. Густими купами почав виходити народ у двері каплиці, при яких із обох боків у залізни перстені вставлено два горючі смолоскипи. Їх кровавий блиск осьвітлював виходячих і падав инколи на лице Гаспарди, що цікаво придивлялася людовій юрбі, коли я тимчасом опертий о стіну стояв у тіни. На раз побачив я, як вона поблідла, по тім її лице спалахнуло обуренням, а коли я зирнув туди, куди гляділа вона, побачив я високого мушину в багатій одежі, який не то протекціональним, не то жадібним рухом руки кинув їй поцілуй. Вона вхопила мене за руку, і притягнувши мене до свого боку крикнула дрожачим голосом на вулицю!

— Зневажаєш мене, трусе, думаючи, що я беззахісна! Помиляєшся! Ось тут стоїть такий, що покарає тебе, коли тільки поважишся ще раз зирнути на мене.

Кавалер у багатій одежі засьміявся з наругою, зрозумівши коли не її слова, то її недвоякий рух, і обкинувши свої груди плащем щез у натовпі юрби.

Гнів Гаспарди вилився струями сліз, і хлипаючи вона оповіла мені, як сей ледащо, дворацький князь Анжу, королівського брата, від самого дня її приїзду до Парижа переслідує її на вулицях, де тільки вона з'явиться, і не боїться навіть супроводу її вуйка та кидає їй свої безличні поздоровлення.

— Не хочу кожному вуйкови нічого говорити про се задля його вразливої та трохи боязливої вдачі. Се затрівожило би його, а оборонити мене він не в силі. Але ви молодий і при зброї, числю на вас. Не хочу довше терпіти його нечемностей. А тепер прощайте, мій лицарю! — додала вона всміхаючись крізь сльози. — А не забудьте сказати ще кожному вуйкови добраніч!

Старий слуга посвѣтив мені до кімнати свого пана, з яким я пішов попрощати ся.

— Проповідь скінчила ся? — запитав радник. — Коли я був молодший, мене забавляли ті комедії. Та тепер, особливо коли в Німі, де я прожив із Гаспардою остатнє десятилітє майже відлюдно, я бачив, як проповідники іменем Бога кликали людий до збіговищ та різні, не можу дивити ся на купу народа, зібрану довкола фанатичного проповідника, бо мене зараз проймає жах, що та юрба ось-ось почне щось шалене та жорстоке. Се бє мене по нервах.

Коли я ввійшов до кімнати в своїй господі, я кинув ся на старе крісло з поручами, що крім військового ліжка творило все її урядженє. Події сего дня клубили ся в моїй голові, а в серці жевріло щось немов маленький острій огник. Годинник на вежи близького монастиря продзонив північ, моя олійна лямпа вигорівши згасла, але в моїм нутрі розвиднив ся ясний день.

Мені засияла можливість здобути любов Гаспарди, вияснила ся конечність зробити се, і щастє покласти за се своє жите.

V.

Найблизшого ранку о означеній годині я ставив ся у адмірала і застав його, як перегортав картки невеличкої і пошарпаної книжечки.

— Отсе, — сказав він, — мої записки з р. 1657, коли я боронив Сен-Кантена і потім мусів піддати ся Еспанцям. Ось тут між найхоробрійшими з моїх людей стоїть означена хрестиком назва Садов. Мені здаєть ся, що він був Німець. Чи се не та сама назва, що й ваша?

— Не инша, тільки назва могого вітця. Він мав честь служити під вами і впасти перед вашими очима.

— Се так, — сказав адмірал, — і се скріпляє моє довіре до вас. Богато з тих людей, що жили зо мною, зрадили мене. Та вам вірю від першого побаченя, і думаю, що ви не зрадите мене.

При сих словах він узяв папір записаний від гори до низу його великим письмом, і сказав:

— Перепишіть мені отсе на чисто, а коли з сего письма дізнаєте ся дечого такого, що покаже вам небезпеку нашого стану, то нехай се не трівожить вас. Все велике та рішуче потребує відваги. Сідайте й пишіть!

Письмо, яке дав мені адмірал, було пропаяне письмо звернене до князя Оранського. Із що раз більшим зацікавленем я слідив за ходом представлення, в яким з найбільшою ясністю вла-

стивою адміралови говорено про відносини в Франції. „За всяку ціну і без проволоки викликати війну з Іспанією, — писав адмірал, — се наш ратунок. Альба пропаде, коли ви й ми вдаримо на нього від разу. Мій пан і король хоче війни, але Гізи всею силою працюють проти неї. Католицьке сторонництво підбурене ними, відбиває у Французів охоту до війни, а королева мати, яка неприродним способом сприяє князеві Анжу більше як королеви, не хоче аби сей притьмив її любимця та відзначив ся в війні, якої бажає мій пан і король і якої я вірний підданий бажаю для нього, і скільки моєї сили стараю ся допровадити до неї. Мій плян такий. Відділ гугенотських охотників вирушив сими днями до Фляндрії. Коли він зможе держати ся проти Альби — а се в великій мірі залежить від того, аби ви з Голяндії рівночасно вдарили на еспанського полководця — то успіх сего походу склонить короля перемогти всякі перешкоди і рішучо рушити наперед. Вам відома чарівна сила першого успіха“.

Я скінчив се писане, коли війшов слуга і шепнув щось адміралови. Ще той не мав часу встати з крісла, коли до кімнати війшов дуже молодий пан стрункої постави, з хоробливим виглядом і дуже зворушений і підбіг до нього зі словами :

— Добридень, таточку! Що нового? Їду на кілька день до Фонтенбльо. Маєте відомости з Фляндрії?

В тій хвили він побачив мене і показуючи на мене запитав остро:

— А се хто?

— Мій писар, найяснійший пане! Він відійде зараз, скоро ваше величество повелить.

— Геть із ним! — крикнув молодий король. — Я не хочу, аби хтось підслухував мене, коли говорю про державні діла. Чи забуваєте, що ми окружені шпійонами? Ви такі неоглядні, любий адмірале!

І він кинув ся на фотель і вдивив ся в пустий простір. На раз зіскочив, поклепав Коліні по плечі і зовсім забувши про мене, якого віддаленя тільки що зажадав, розсипав ся ось якими словами :

— На чортівську утробу! Виповімо його католицькому величеству війну незабаром!

І тут-же, немов би огник від разу погас у його нутрі, він знов зробив ся задумчивий і прошептав з виразом тривоги :

— Позавчора — тямите? — коли ми оба нараджували ся в моім кабінеті, зашелестіло щось за тапетом. Я добув шпади — знаєте? — і шпигнув туди два рази, три рази! Тут відвернув ся тапет, і хто вийшов із поза нього? Мій любий браток, князь Анжу, що згорбив ся передо мною як кицька.

Тут король згорбив ся так само і зареготав ся пискливим сьміхом.

— Але я, — говорив далі, — окинув його таким поглядом, якого він не міг видержати, і зараз вилетів за двері.

Тут бліде лице короля покрило ся виразом такої ненависти, що я зо страхом глядів на нього.

Коліні, для якого така сцена мабуть не була нічим надзвичайним, але присутність сьвідка мусіла бути неприємною, кивнув мені, аби я віддалив ся.

— Бачу, ви скінчили свою сььогоднішню роботу, — сказав він, — отже до побаченя завтра.

Ідучи до дому я почув у своїм нутрі великий жаль.

Так отсей неясний чоловік, се король, від якого залежить рішене сьвятого діла! При такій хлопячій недозрілості та блискотливій пристрасти, де в нього візьметь ся постійність думок та тривкість рішення? Чи-ж може адмірал зробити все за нього? Тай хтож поручить, що інші, ворожі впливи вже в найблизшій годині не опанують сю баламутну душу? Я почував, що наше діло було би певне лиш тоді, як би Коліні мав у королю сьвідому підпору. Коли-ж він має в нім тільки зна-

ряд, то завтра може хтось вирвати йому його з рук.

В таких важких сумнівах я йшов дорогою, коли хтось поклав мені руку на плече. Я обернувся і глянув у безхмарне лице мого земляка Боккарда, який тут-же обняв мене і привитав з ознаками найщирішої приязни.

— Витайте в Парижі, Шадау! — скрикнув він. — Як бачу, ви без діла. Я також. А що король власне виїхав, то ходіть зо мною, покажу вам Лювр. Я живу там, бо моя компанія держить сторожу у внутрішніх покоях.

Та бачучи з мого лица, що його запросини не дуже втішили мене, він додав:

— Надіюся, що вам не зробить се прикрости йти рука в руку з королівським Швайцаром. Адже ваш божок Коліні бажає збратаня партій, то певно й його серце врадується приятельством його писаря з членом королівської гвардії.

— Але хто-ж сказав вам — перервав я йому здивований.

— Що ви писар у адмірала? — засміявся Боккард. — Любий друже, при дворі балакають більше ніж треба. Сьогодні в ранці при грі в мяча гугенотські двораки розмовляли про Німця, що знайшов ласку в адмірала, і з деяких висловів про нього я пізнав, що се буде мій друг Шадау. Добре сталося, що вас оноді громи та блискавки загнали під „Три лїлї“, а то ми були би й не познайомилися, бо ви певно з доброї волї не шукали би своїх земляків у Люврі. З капітаном Пфиффером мушу познайомити вас зараз.

Я випросив собі се, бо Пфиффер був мені відомий не тільки як знаменитий вояк, але також як фанатичний католик. За те я радо згодився оглянути з Боккардом нутро Лювру, якого славу будівлю доси я оглядав тільки з надвору.

Ми йшли обік себе вулицями, а приязна балачка веселого Фрибуржця була мені пожадана, бо розсївала мої важкі думки. Швидко ввійшли ми до французького королівського замку, що в ту

пору складав ся в половині з темного середньовікового замчища, а в другій половині з нової пишної кімнати, яку веліла збудувати королева з фльорентійського роду Медічі. Ся мішанина двох епох скріпила в мені вражінє, що не покидало мене від самого мойого прибутя до Парижа, вражінє чогось хиткого, нерівномірного, в якім бороли ся суперечні з собою складники.

Ми пройшли багато хідників і ряд кімнат оздоблених сьмілими камяними різьбами та малюнками переважно розпустного змісту, противними, а иноді аж огидними для мойого протестантського смаку, хоч Боккард сердечно захоплював ся ними. На решті він отворив мені кабінет зі словами:

— Отсе королева робітня!

В кабінеті стояло страшенне безладе. На долівці порозкидувано ноти та розгорнені книжки. На стінах висіла ріжна зброя. На коштовнім мармуровім столі лежав клярнет. Мені досить було від дверей зирнути на той хаос, та йдучи далі я запитав Боккарда, чи король музикальний?

— Грає препаскудно, — відповів той. — Грає не раз від ранку аж до півдня, а що гірше нераз цілими ночами. А иншими часами ось тут — і він показав инші двері — стоїть перед ковалом і кує, аж іскри скачуть. Та тепер клярнет і молот мають спокій. Він заложив ся з молодим Шатогійоном, хто з них перший потрафить держачи одну ногу в роті на другій нозі перескакати цілу комнату туди й назад. Се заняло його страшенно.

Бачучи, що я посумнів при сих словах і вважаючи відповідним перервати розмову про короновану голову Франції, Боккард запросив мене пообідати з ним у недалекій гостинниці, яку представив мені дуже доброю.

Аби скоротити дорогу, ми пішли довгою вузкою вулицею. Два пани надійшли нею з противного кінця до нас,

— Глянь, — сказав до мене Боккард, — отсе йде граф Гіж, ославлений Дон-Жуан і найбільший

забіяка при дворі, а з ним у раз — їй Богу! — Лінероль! І як він сьміє виходити в ясний день, коли на нього проголошено законний засуд на смерть!

— Я зирнув і пізнав у першім із них того безстидника, що вчора вечером при блиску смоло-скип образив Гаспарду своїм безличним кивком. Наблизивши ся до нас він, як мені здавало ся, також пригадав собі щось, бо пристально впер у мене свій зір. Ми оба займали половину ширини вузкої вулиці, лишаючи другу половину свободною для тих, що надійшли проти нас. Боккард і Лінероль ішли по при мури, а я й граф Гіж мусіли перейти один попри одного.

На раз почув я, що мене штовхнено в бік, і граф крикнув:

— На бік, проклятий Гугеноте!

Переляканий я обернув ся до нього, а він крикнув сьміючи ся:

— Чи й на вулиці хочеш бути таким широким, як при вікні?

Я хотів кинути ся на нього, та Боккард обняв мене й почав умовляти:

— Бій ся Бога, не роби галабурди! Тепер такий час, що в одній хвили весь парижський мотлох кинув ся-б на нас. А що вони зараз пізнали би тебе по твоїм твердім ковнїрі як Гугенота, то ти пропав би без сумніву. Що мусиш одержати сатисфакцію, розумієть ся само собою. Здай се діло на мене, а я буду мати радість, коли вельможний пан згодить ся на чесний поєдиннк. Але імя Швайцара мусить лишити ся без плями, хоч би з твоїм житєм я мав положити й своє. Та скажи мені на всіх сьвятих, чи ти знайомий з графом Гіжем? Чим ти розсердив його на себе? Але-ж ні се неможливе. Сей ледащо був у злім гуморі і зневажив тебе тільки тому, що пізнав у тобі Гугенота.

Тим часом ми ввійшли до гостинниці, де ми пообідали швидко та в невеселім настрою.

— Мушу зібрати свої думки до купи, — сказав Боккард, — бо з паном графом буде не легка справа.

Ми розсталися і я вернув до своєї гостиниці обіцявши Боккардови, що там буду ждати на нього. Минули дві години, коли до моєї кімнати ввійшов Боккард і кликнув:

— Все пішло добре! Граф буде бити ся з тобою завтра о сході сонця перед брамою сьв. Михайла. Він прийняв мене не зовсім не чемно, а коли я сказав йому, що ти з доброго дому, він відповів, що не пора тепер розвідувати твій родовід, а йому хочеться тільки знати, як ти володієш шпадою.

— А як-же стоїть се діло? — запитав Боккард далі. — Я певний, що ти вчився фехтування методично, але боюся, що ти дуже повільний, особливо супроти такого бистрого чортяки.

Лице Боккарда виявило вираз побоювання, і попросивши о дві фехтункові шпади — саля для фехтування містилася в партері обік моєї гостиниці, — дав мені в руку одну з них, і сказав:

— Ну, покажи свої штуки.

По кількох ходах, у яких я робив шпадою своїм звичайним темпом, а Боккард даремно підгоняв мене окликами: „Швидше, швидше!“ — він на решті кинув свою шпаду, станув при вікні, аби скрити сльози на своїх очах, які я вже побачив у нього.

Я приступив до нього і поклав йому руку на плече.

— Боккарде — сказав я, — не сумуй! Все призначене наперед. Коли завтра мені призначено вмерти, то не треба й графової шпади, аби перервати нитку мого життя. А коли не так, то й його небезпечне оружжя не зробить мені нічого.

— Не виводи мене з терпеливості! — відповів він раптово обертаючи ся до мене. — Кожда хвиля проволоки, яка нам лишається, дорога, і з неї треба користати — не для фехтування, бо в теорії ти бездоганий і твоя повільність — тут

він зітхнув, — невлічима. Одно тільки може спасти тебе. Зверни ся до нашої Матери божої в Айн-зідельн, і не закидай мені, що ти протестант. Один раз не завадить нічого. Чи-ж се подвійно не зворушить її, коли відщепенець зложить своє жите в її руки? Маєш іще досить часу відмовити богато разів „Богородице дїво!“, і я віру, що ласкава Мати не лишить тебе без своєї опіки. Переможи себе, любий друже, і послухай моєї ради.

— Дай мені спокій, Боккарде! — скрикнув я нетерпеливо супроти його налягання, та все таки зворушений, його любовю.

Та він іще хвилю даремно налягав на мене. По тім уложили все потрібне на завтра, і він попрощав ся зі мною.

Ще в дверех він обернув ся до мене і сказав:

— Хоч зітхни раз сердечно перед сном, Шадау!

VI.

Другого ранку збудив мене зі сну дотик чужої руки. Біля мого ліжка стояв Боккард.

— Уставай! — кликнув він. — Треба спішити, коли не хочемо запізнити ся. Вчора я забув сказати тобі, що графів секундонт Лінероль. Ще одна образа, коли хочеш. Але в тім добре те, що коли ти — він зітхнув — небезпечно зраниш свого противника, сей шановний секундонт певно буде мовчати, бо має тисячу важних причин ні-за-що не звертати на себе прилюдної уваги.

Поки я одягав ся, завважив, що мій приятель має щось на серці і ледво здержується з тим. Я надів свою ще в Берні зроблену, по швейцарському звичаю з обох боків широкими кишенями обшиту подорожню куртку і натиснув на чоло широкополий повстяний капелюх, коли Боккард на раз у великім зворушенні кинув ся мені на шию, почав цілувати мене і притулив свою кучеряву голову до моїх грудий. Ся пересадна чутливість видала ся мені не мужеською, і я вмовляючи його відхилив обома руками від себе його пахучу голову. Мені здавало ся, що Боккард у тій хвили щось нишпорив коло моєї куртки, але я не звернув на се уваги, бо було спішно.

Ми пішли оба мовчки вулицями тихими в ранці. Почав кропити дощ. Ми пройшли міську браму, яку власне отворено, і знайшли недалеко від неї

огород, обведений розваленим муром. Се пусте місце призначено на поєдинок.

Ми вийшли й побачили Гіжа та Лінероля, що ждучи на нас ходили головною алеєю між буківими корчами. Граф поздоровив мене насмішливо-чемно; Боккард і Лінероль зійшлися, аби вмовити ся про місце поєдинку та оруже.

— Ранок холодний — сказав граф. — Коли вам догідно, то будемо бити ся в куртках.

— Чи пан не в панцирі? — закинув Лінероль і зручним рухом помацав мою грудь. Гіж моргнув йому, аби дав спокій.

Нам подано два довгі рапіри.

Почала ся боротьба, і я швидко завважив, що маю перед собою противника далеко зручнішого і при тім зовсім холоднокровного. Він кількома жартливими рухами спробував мою силу, так, як у фехтовальні, а потім напружив свою увагу. На його лиці був вираз смертельної рішучости. Він раз по раз маркував кварту, а виконував секунду. Я встигав відбивати в пору кожний удар; як би він виконував ті самі рухи троха скорійше, я пропав би. Я побачив на його лиці усміх задоволення і почув, що смерть моя близька.

Блискавкою мигнув удар, але гнучке вістре вигнуло ся в гору, немов би натрафило на щось тверде. Я відбив удар і рівночасно пхнув рапіром на перед, і графови, що півний свого вихилив ся значно на перед, просадив груди своїм вістром. Він поблід, лице потемніло, оруже випало з руки і він упав на землю.

Лінероль похилив ся над умираючим, а тим часом Боккард потяг мене за собою.

Біжучи що духу ми оббігли міський мур аж до другої найближшої брами, де Боккард запровадив мене до малого, йому відомого шиночка. Ми перейшли подвіре і сховали ся за домом у гу-

сто оброслій альтані. Був ще вчасний вохкий ранок, і все довкола мов вимерло. Мій приятель попросив вина, яке по хвили принесла нам заспана шинкарка. Він сербав жадібно, але я не рушив склянки, що стояла переді мною. Я зложив руки навхрест на груди і похилив голову. Мрець лежав у мене на душі.

Боккард віззав мене пити, а коли я по його просьбі спорожнив чарку, він промовив:

— А чи нікоторий господин захоче тепер змінити свій погляд на нашу Пречисту Діву з Айн-зідельн?

— Дай мені спокій! — відповів я сердито. — Хиба се її діло, що я вбив чоловіка?

— Більше, ніж тобі здаєть ся, — відповів Боккард з докором у голосі. — Їй тільки завдячуєш, що сидиш ось тут коло мене. Ти винен їй грубу сьвічку.

Я здвигнув раменами.

— Невірний! — скрикнув він і сягнувши рукою в ліву бокову кишеню моєї куртки, триюмфально витяг із неї медаліон, який звичайно носив на шиї, і який сьогодні рано підчас своїх наглих обіймів мусів таємно всунути мені до кишені.

Мені немов перевязка спала з очий. Срібна монета спинила удар, що мав пробити моє серце. Моє перше почуте був гнів і сором, немов би я допустив ся нечистої гри і всупереч із правилами поєдинку охоронив свою грудь. З тим змішалося почуте ненависти, що ніби то сьвятій річи завдячую своє жите. І я буркнув ледво чутно:

— Волів би я згинуті, ніж маю завдячувати свій ратунок забобонови.

Але помалу мої думки прояснили ся. Перед моєю душею станула Гаспарда і з нею вся повня житя. Я вдячний був за те соняшне сьвітло, що мені на ново було дароване, і коли я знов радісними очима зирнув на Боккарда, я не здужав уже

сварити ся з ним, як мені бажало ся Його забобон міг бути для мене огидний, але його приятельська вірність спасла мені житє.

Я сердечно попращав ся з ним і випередивши його пішов брамою та поперек міста до дому адмірала, що ждав мене в тій годині.

До полудня я просидів за писарським столом; сим разом мені поручено переглянути рахунки сум виданих на озброєне гугенотських охотників, що вирушили до Фляндрії. Коли адмірал у вільній хвили підійшов до мене, я осьмілив ся попросити його, аби вислав мене до Фляндрії до участи в нападі і обіцяв йому прислати скору та правдиву відомість про його перебіг.

— Ні, Шадау, — сказав він хитаючи головою, — я не можу наражати вас на небезпеку, аби вас там зловили як розбійника й повісили. Зовсім инша річ буде, коли по відповідженю війни ви впадете при моїм бої. Я винен се вашому батькови не наражати вас на жадну иншу небезпеку крім смерти в чеснім бою.

Було вже майже полудне, коли в передпокою почув ся незвичайний гамір, що переходив у чим раз завзятійшу суперечку.

Адмірал покликав свого зятя Телїні до себе, а сей оповів йому, що граф Гїж сего ранку згиб у поєдинку, а його секундонт, ославлений Лінероль, велїв графській службі принести його тіло від брами сьв. Михайла, і збираючи ся до втеки не знав сказати нічого більше понад те, що їх пан упав із руки невідомого йому Гугенота.

Колїні зморщив брови і сказав сердито:

— Чи-ж я не заборонив остро, не грозив, не благав, не закликав, аби ніхто з наших людей у сей тяжкий час не починав ані не підіймав сварки, що могла би довести до кровавої розправи? Адже-ж поєдинок сам собою вже таке діло, що жаден християнин без неминучої потреби не повинен обтяжувати ним своє сумління. А ще до того в на-

ших днях, коли одна іскра, кинена в бочку пороху, може згубити всіх нас, він робить ся злочином проти наших одновірців і нашої вітчизни.

Я не підводив очей від рахунків, і рад був, кони скінчив свою роботу. Потім я пішов до своєї гостинниці і велів перенести свої пакунки до дому кравця Джільберта.

Хоровитий чоловік з дрібним, боязливым лицем провів мене серед многих чемностей до призначеного мені покою. Покій був просторий і добре вивітрений, а містячи ся в найвисшій поверсі дому розкривав вид на цілу діляницю міста, на море дахів, із якого шпилі веж вистирчали під хмарне небо.

— Тут ви безпечні, — сказав Джільберт тонким голосом, що викликав у мене усміх.

— Я дуже рад, — відповів я, — що можу замешкати у одновірця.

— Одновірця? — прошептав кравець. — Не говоріть так голосно, пане капітане! Се правда, я євангелик, і коли не може бути инакше, рад умерти за свого Спасителя. Але бути спаленим, так, як Дюбург, спалений на площі Грев — я бачив се ще малим хлопцем, — гу, сего я жахаю ся!

— Не жахайте ся! — заспокоїв я його. — Ті часи минули, а едикт толеранційний забезпечує нам усім свободу віроісповідання.

— Дай Боже, аби так було, — зітхнув кравець. — Але ви не знаєте нашого парижського поспільства. Се дикий і завидющий народ, а ми Гугеноти маємо привілей дратувати їх. Тому, що жиємо відлюдно, морально та чесно, вони закидають нам, що ми хочемо відокремити ся та бути ліпшими від них. Але-ж милий Боже, хиба-ж можливо заховувати хоч би лише десять заповідей і не бути ліпшим від них?

Мій новий господар лишив мене самого, а коли змеркло ся, пішов я до дому радника парляменту. Я застав його в дуже сумнім настрою.

— Лиха доля висить над нашою справою, — почав він. — Знаєте вже Шадау? Визначний королівський дворак, граф Гіж, погиб сего ранку в поединку з одним Гугенотом. Ся вість облетіла весь Париж, і я не сумніваю ся, що патер Пані-гароля не занедбає нагоди вказати на нас усіх як на спілку вбійців, а свого чесного прихильника — бо граф Гіж ніколи не пропускав його проповідий — у своїх великомовних проповідях окричить мучеником католицької віри. В мене голова болить, пане Шадау, і я ляжу спочити. Повечеряйте разом із Гаспардою.

Підчас нашої розмови стояла Гаспарда обік крісла старого пана, похиливши ся в задумі на його запlechник. Вона сьогодні була дуже бліда, а її великі, сині очі гляділи глибоко-поважно.

Коли ми лишили ся самі, стояли ми кілька хвиль одно проти одного мовчки. В мені зародило ся прикре підозрінє, що вона сама віззавши мене бути її оборонцем, тепер з жахом відсунеть ся від мене, сплямленого кровю. Незвичайний припадок, що спас моє жите, і про який я не важив ся згадати Гаспарді не ображаючи її євангелицької совісти, затемнював моє сумління гірше, ніж провина вбійства, невелика після понять про мужеську честь. Гаспарда відчувала, що моя душа обтяжена, і могла догадувати ся причини самотно в тім, що я вбив графа і тим стягнув лихо на наше сторонництво.

По довшій хвили вона запитала пригнобленим голосом:

— Так ти вбив графа?

— Я — була моя відповідь.

Вона мовчала. По тім нагло надумавши ся приступила до мене, обняла мене обома руками, і горячо поцілувала мене в уста.

— Коли ти допустив ся провини, — мовила рішучо, — то я твоя співниця. Задля мене ти зробив се. Я довела тебе до гріха. За мене важив ти своїм житєм. Я рада відплатити тобі за се, але як?

Я взяв її за обі руки і сказав:

— Гаспардо, як сьогодні, так завтра й на
завсїди буду твоїм оборонцем. Поділяй зо мною
небезпеку й ратунок! Провину й спасенє! З'єднані
й нерозлучні будьмо аж до смерти!

— З'єднані й нерозлучні! — сказала вона.

VII.

Від нещасливого дня, коли я вбив графа Гіжа і позискав любов Гаспарди, минув місяць. День у день я писав у кабінеті адмірала, який очевидно був задоволений моєю роботою і відносився до мене що-раз із більшим довірем. Я чув, що мої близькі зносили з Гаспардою відомі йому, але він не згадував про них ані одним словом.

За той час положення протестантів у Парижі погіршилося значно. Напад на Фляндрию не вдався, а реакція при дворі відчувалася також у настрою всієї людности. Шлюб короля Наварри з гарною та легкодошною сестрою Кароля розширив іще прірву між сторонництвами замість промостити її. Незадовго перед тим умерла Жанна д' Альбре, мати короля Наварри, високо шанована Гугенотами за її особисті прикмети, вмерла нагло — говорено, що від отруї.

В сам день шлюбу адмірал не пішов до костела на богослуження, але ходив рівним кроком по площі Нотр-Дам і вирік, — він, звичайно так обережний — слова, які потім виточено проти нього як найстрашніше оскарження! Він сказав:

— Нотр-Дам обвішена хоругвами, які відібрано нам у домашній війні. Ті хоругви треба поздіймати і заступити їх славнішими трофеями.

Він мав на думці еспанські хоругви, але ті слова витолкувано фальшиво.

Коліні вислав мене з порученєм до Орлеяна, де стояла німецька піхота. Коли я вернув відтам і зайшов до свого помешканя, зустрів мене Джільберт із переляканим видом,

— Знаєте вже, пане капітане, — мовив він трохи не плачучи, — що адмірала вчора зранив якийсь скритовбійця, коли він із Лювру вертав до своєї палати? Кажуть, що не на смерть, але при його старости та тяжкій журбі, що налягає на нього, хто може знати, чим се скінчить ся? А коли він умре, то що буде з нами?

Що духу пішов я до помешканя адмірала, але там не прийнято мені. Придверний сказав мені, що король і королева-мати власне прийшли відвідати адмірала. Се заспокоїло мене, бо в своїй добродушности я зміркував, що королева Катерина не може мати участі в тім злочині, коли сама прийшла відвідати жертву.

— А король, — запевняв мене придверник, — страшенно лютий за той підступний напад на жите його друга, що дорогий йому як отець.

Тепер звернув я свої кроки назад до помешканя радника парламенту, якого я застав у розмові з незвичайною особою, чоловіком середніх літ, якого живі рухи вказували Француза з півдня і який на груди мав ордер сьв. Михайла. Ніколи ще я не бачив розумніших очий. Вони сьвітили ся сьвітлом духа, а в незлічених зморщках та рисах довкола очий і уст видно було неспокійну гру жартливих і бистроумних думок.

— Добре, що ви прийшли, Шадау, — скликнув мені на зустріч радник, коли я порівнював невинне лице Гаспарди, в якім ясніла проста та сильна душа, з премудрим лицем гостя.

— Добре, що ви прийшли! Добродій Монтень на силу хоче вивезти мене до свого замку в Перігорді.

— Будемо там читати разом Горация, — жартливо сказав гість, — так, як читали колись на купелях у Є, де я мав щастє познайомити ся з паном радником.

— Чи думаєте, пане Монтень — звернув ся радник знов до гостя, — що можу лишити дїтий самих? Гаспарда не хоче лишити ся без свого хрестного вітця, а отсей Бернець не хоче розстатися з Гаспардою.

— Е, що там, — пожартував Монтень обертаючи ся до мене з поклоном. — Аби скріпити себе в чеснотї, будете обое разом читати книгу Товїї.

Та бачучи поважний вираз мого лица він обернув ся знов до радника:

— Нема що говорити, любий пане! Їдете з мною!

— Чи справдї заносить ся на змову проти нас Гугенотів? — запитав я звертаючи увагу на те, що менї було найважнїйше.

— На змову? — підхопив Гасконець. — Не знаю нічого сїнько. Хиба на таку, яку роблять хмари, поки зірветь ся буря. Чотири п'яті частини нації, змушені до чогось такого, чого їм не хочеть ся — се значить до війни у Фляндриї — се справдї може наповнити атмосферу електрикою. Не візьміть мені сего за зле, мій молодий пане, але ви, Гугеноти, вхибляєте проти першого правила житєвої мудрости: не треба ображати народа, серед котрого жиєш, зневажанєм його звичаїв.

— Чи релїгію зачисляєте до звичаїв народа? — запитав я з обуренєм.

— Подекуди так, — відповів Монтень. — Та сим разом я думав тільки про звичаї щоденного життя. Ви Гугеноти одягаєте себе понуро, надаєте собі поважний вид, не розумієте жартів і поводити себе так щитивно, як ваші ковнїрі. Одним словом, ви відгороджуєте себе від решти людности, і се мстить ся на вас і в найбільших містах і в найменших селах. Ось Гізи розуміють жите ліпше. Ідучи сюди я бачив власне, як князь Анжї висїдав із повоза перед своєю палатою і стискав руки

стоячих довкола міщан, весело, як Француз і щиро, як Німець. Так і треба! Адже всіх нас родили жінки, а мило не таке дороге.

Мені здавалося, що тим жартливим тоном Гасконець покривав важкі побоювання, і я хотів продовжати далі розмову з ним, коли старий слуга оповістив післанця від адмірала, який жадав, аби я з Гаспардою безпроволочно прийшов до нього.

Гаспарда накинула на себе густий серпанок, і ми поспішили.

Дорогою вона оповіла мені, скільки витерпіла в моїй неприсутності.

— При тобі проїхати крізь град куль була би мені іграшка, — запевняла вона. — Юрба на нашій вулиці зробилася така люта, що скоро лише я показалася з дому, мене обсипувано лайками. Коли я була в одязі відповідній до мого стану, за мною кричали: „Гордячка! Гордячка!“. А коли я наділа просте убранє, кричали: „Лицемірка!“. День або й тиждень можна би ще витримати таке, але коли бо тому кінця нема! Наше положенє тут у Парижі нагадує мені положенє того Італійця, якого ворог всадив у тюрму з чотирма малими віконцями. Коли він пробудився другого дня, віконець було вже лише троє, третього дня лиш двоє, а четвертого лиш одно. Тоді він зрозумів, що пекольний ворог запер його в таку нору, яка помалу мусіла стати для нього вбійчою домовиною.

При такій розмові дійшли ми до помешканя адмірала, який зараз покликав нас до себе. Він сидів на постелі з перевязкою на зраненім лівім рамени, блідий і втомлений. Обік него стояв духовний із сивою бородою. Він не дав нам прийти до слова.

— Мій час короткий, — сказав він, — слухайте мене й зробіть так, як вам скажу. Ти, Гаспардо, близька мені як дочка мого брата. Не

час тепер скривати те, що відоме тобі і не повинно бути тайною йому. Твоїй матері зробив кривду один Француз, і я не хочу, аби й ти покутувала за гріхи нашого народу. Сплатимо провину наших батьків. Але ти повинна, о скільки се залежить від мене, побожно та спокійно дожити віку на німецькій землі.

Потім обертаючи ся до мене він говорив далі:

— Шадау, ви не пройдете воєнної школи під моею комендою. Тут у нас темно. Моє жите близьке кінця, а вибух домашньої війни, се буде моя смерть. Не вмішуй ся в неї, забороняю тобі се. Подай руку Гаспарді! Даю тобі її за жінку. Без проволоки веди її до своєї вітчизни! Покиньте сю неблагословенну Францію, скоро почуєте про мою смерть. Приготов їй захист на швайцарській землі, а потім вступи в службу під князем Оранії і бори ся за добру справу!

Потім кивнув духовному і велїв йому дати нам шлюб.

— Зроби се коротко! — шептав він, — я втомлений і потребую спокою.

Ми повклякали біля його постели, а духовний сповнив своє діло, зложив наші руки і відмовив з памяти слова церковного обряду. Тоді адмірал поблагословив нас своєю також скаліченою правою рукою.

— Майте ся гаразд! — промовив він, ляг і обернув ся лицем до стіни...

Ми ще хвилю стояли не виходячи з кімнати, поки не почули рівномірний віддих спокійного сну.

Мовчки і в дивнім настрою ми вернули до палати радника і застали його ще в оживленій розмові з Монтенієм.

— Я таки поставив на своїм! — радісно скрикнув Монтень. — Татко згодив ся їхати зо мною, і я сам напакую йому куфер, бо знаю се діло дуже добре.

— Ідьте, любий вуйку, — мовила Гаспарда до радника, — і не журіть ся мною. Се від тепер діло могого мужа.

І вона притисла мою руку до своєї груди.

Я також налягав на радника, аби їхав із Монтенім.

Нараз, коли ми всі вмовляли його і вже думали, що він дав переконати себе, він запитав:

— Чи адмірал виїхав із Парижа?

А коли почув, що Колїні лишив ся і хоче лишити ся не вважаючи на намагання своїх, хочби навіть його стан позваляв йому на відїзд, скрикнув радник з блиском у очах і твердим голосом, якого я ще не чув від нього:

— То й я лишу ся! В житю не раз був я трусом і самолюбом, не держав ся з моїми одновірцями так, як був повинен; та тепер у остатній годині не хочу покидати їх.

Монтень закусив губи. Всі наші намови не помогли нічого, старий лишив ся при своїм рішенню...

Тоді Гасконець поплескав його по плечи і сказав з відтїнком наруги:

— Старий хричу, дуриш сам себе говорячи, що лишаєш ся з якогось геройства. Лишаєш ся тільки задля вигоди. Ти зробив ся лїнивий, і тобі не хочеть ся покинути своє гніздо навіть під загрозою бурі, що завтра може змести його. Се мій погляд, а по своєму ти маєш рацию.

Насьмішливий вираз на лиці Монтеня при остатніх словах зробив ся глибоко болючим. Він обняв Шатїйона, поцілував його і відійшов швидко.

Радник незвичайно зворушений забажав лишити ся сам.

— Прощайте, Шадау! — сказав він сти-скаючи мою руку, — і прийдіть сегодня вечером іще раз, поки підете спати.

Гаспарда, що провозжала мене, вхопила при дверех нагло подорожний пістолет, що стремів іще в мене за поясом.

— Осторожно! — упімнув я її. — Він остро набитий.

— Се й добре! — скрикнула вона сьміючи ся. — Я задержу його як заклад, що ти прийдеш іще сего вечера.

І з тим вона втекла до дому.

VIII.

В моїм покою лежав лист мого вуйка в звичайнім форматі з адресою написаною його знам мені старомодним письмом. Червоний відтиск печатки з девізою „Felerin et voyageur“ був сим разом надзвичайно великий.

Ще я держав письмо не відчинене в руці, коли вбіг Боккард не застукавши.

— Чи ти забув свою обіцянку Шадау? — скрикнув він до мене.

— Яку обіцянку? — запитав я нерадо.

— Гарно! — відповів він із коротким, силуваним сьміхом: — Коли так дальше піде, то ти незабаром забудеш і своє власне ім'я. День перед твоїм відїздом до Орлеана, в шинку під Мурином, ти сьвято обіцяв мені сповнити своє давнє приреченє і привитати нашого земляка, капітана Пфиффера. Тоді з його порученя я запросив тебе на його іменини до Лювру. Отже сегодня день сьв. Бартоломея. Капітан має багато імен, може вісім або десять, та що між усіма тими сьвятими, яких іменами він називаєть ся, облуплений Бартоломій у його очах найбільший сьвятий і мученик, то він як добрий християнин сьвяткує особливо сей день. Коли не прийдеш сегодня, він покладе тобі се на карб гугенотської впертости.

Я тямив, що правда, що Боккард часто налягав на мене такими запросинами і що я збував

його відмовами з тижня на тиждень. Та аби я обіцяв ся йому на сьогодні, се мені не було в тямці, але було можливе.

— Боккарде, — сказав я, — сьогодні мені не на руку. Перепроси за мене Пфиффера і лиши мене дома.

Та він почав дивачними способами налягати на мене, то жартуючи і говорячи майже дитячі глупости, то благаючи та закликаючи. Нарешті скрикнув:

— Га, то так додержуєш слова честі?

Не маючи певности, чи я справді не дав слова, я не міг устояти проти сего закиду, і хоч як гірко та прикро було мені, я згодив ся піти з ним. Я ще поторгував ся, поки він не обіцяв, що за годину буду вільний, і ми пішли до Лювру.

Париж був спокійний. Ми стрічали тільки купки міщан, що шептом розмовляли про стан адмірала.

Пфиффер жив у кімнаті в партері великого подвіря Лювру. Я здивував ся бачучи його вікна лиш слабо освітлені і заставши в кімнаті гробову тишину замість веселого гамору. Коли ми війшли, стояв капітан сам посеред кімнати, озброєний від голови до ніг і заглиблений у депеші, яку він, здавало ся, уважно читав, а радше слезував, посуваючи вказівним пальцем лівої руки по рядках письма. Побачивши мене він приступив до мене і сказав остро:

— Вашу шпаду, молодий пане! Арештую вас!

Рівночасно приступили два Швайцари, що доси стояли в кутах. Я відступив крок у зад.

— Хто дав вам право до мене, пане капітане? — Запитав я. — Я писар адмірала.

Не відповідаючи ані слова він власною рукою вхопив мою шпаду і відібрав від мене. Здивоване обезсилило мене так, що я й не подумав про опір.

— Зробіть, що вам наказано — повелів Пфиффер. Оба Швайцари взяли мене між себе, і я обезоружений пішов із ними, кидаючи серди-

тий погляд докору на Боккарда. Я не міг інакше подумати, як тільки те, що Пфиффер одержав королівський наказ увязнити мене за мій поєдинок із Гіжем.

На диво мені мене вели лише кілька кроків до добре мені відомої кімнати Боккарда. Один Швайцар добув ключа і пробував отворити двері, але даремно. Здавалося, що в поспіху хтось дав йому не той ключ і він вислав свого товариша назад, аби зажадав відповідного ключа від Боккарда, що лишився був у Пфиффера.

В тих кількох хвилях я почув різкий, сердитий голос капітана:

— Ваша зухвала штучка може довести мене до втрати місця. Сеї чортівської ночі, надіюся, не запитає нас ніхто, але завтра куди подіємо сего еретика з Лювру? Нехай простять мені святи, що спасаю жите Гугенота, але справді нам не слід лишити свого земляка та бернського горожанина сим проклятим Французам на заріз — і в тім знов маєте рацию, Боккарде.

Тепер отворено двері, я опинився в темній кімнаті, за мною закручено ключ і заперто двері важким залізним засувом.

Я ходив сюди й туди по кімнаті, добре відомій мені з кількох відвідин. Важкі думки тислися мені до голови. Високо положене, залізними штабами закратоване вікно звільна почало проясняти ся, бо власне сходив місяць. Думаючи сяк і так, я не міг знайти іншої причини мого увязнення, як тільки поєдинок. Правда, незрозумілими були для мене остатні сердиті слова Пфиффера, але може я недобре вислухав їх, або може хоробрий капітан був троха п'яний. Ще менше зрозумілим, а навіть обурюючим видалося мені постанове Боккарда, від якого-б я ніколи не був надіявся такої огидної зради.

Чим довше я думав про се діло, тим більше сумніви та суперечности насувалися мені. Чи справді уложено кровавий плян проти Гугенотів? Чи можна було подумати се? Чи міг король, коли

він не зовсім божевільний згодити ся на знищення партії, якої упадок мусів зробити його не власно-вільним рабом його честлюбивих братаничів, князів Лютарингії? Або чи може уковано новий замах на особу адмірала, і тому віддалено від нього одного вірного слугу? Але я видав ся сам собі занадто малозначним, аби хтось міг подумати про мене. Король страшенно сердив ся на зранене адмірала. Чи міг чоловік, не стаючи жертвою божевілья, в протязі кількох годин перейти від горячої прихильности до тупої байдужности або дикої ненависти?

Поки такі думки клубили ся в моїй голові, моє серце кричало, що моя жінка в тій годині жде на мене, числить мінути, а я тут увязнений і не можу подати їй вісти.

Я все ще ходив по кімнаті, коли годинник на Люврі почав бити. Я почислив дванацять ударів. Була північ. Мені прийшло на думку приставити крісло до високого вікна, підняти ся в гору фрамугою, відчинити вікно і держачи ся за залізні крати виглянути на двір. Вікно виходило на Секвану. Скрізь було тихо. Я хотів уже знов зіскочити до кімнати, коли зирнув поверх себе і одубів із перестрахи.

На право від мене, на балконі першого поверху, так близько, що я майже міг досягнути рукою, я побачив людські постаті, облиті ясным місячним сьвітлом і мовчки похилені над поручем. Найблизше мене був король, якого непогане лице споганила тривога, стеклість і якийсь пекольний вираз божевілля. Жаден горячковий сон не може бути страшніший від тої дійсности. Тепер, коли пишу про сю давно минулу подію, перед очима могого духа знов встає те нещасне лице — і я здригаю ся. Обік нього стояв його брат, князь Анжу, з бездушним, жіночим та жорстоким лицем, і телепав ся зі страху. За ними, бліда та непорушна, найспокійніша зі всіх, стояла Катерина Медічі з на пів прижмуреними очима і майже байдужним виразом лица.

Тут король, немов мучений грижою совісти, зробив судорожний рух, немовби хотів відкликати даний наказ, та в тій хвили гукнув вистріл рушниць — мені здавалося, що тут таки, в подвір'ю Лювру.

— Нарешті! — шепнула з полекшою королева, і три темні постаті зникли з ганку.

Недалекий дзвін почав бити тривогу; за ним ревнув другий, третій. Різке полум'я смолоскипів запалало як пожежа. Вистріли заторохтіли, а моїм напружений уяві причувалися стогнання конаючих.

Адмірал лежав убитий — про се я не сумнівався ані на хвилю. Але що значило те дзвонення на гвалт, ті вистріли зразу рідкі, а чим далі все частіші, ті вбійчі галаси, що тепер із далека донеслися до могого слуху? Чи сталося щось нечуване?

Чи мордують усіх Гугенотів у Парижі?

А Гаспарда, моя Гаспарда, пошлюблена мені адміралом, лишилася зі своїм безоружним старим серед тих страховищ. Волосся їжилося мені на голові, кров стиналася в жилах. Зо всієї сили я почав термосити дверми, але залізні замки та дубові двері не подалися. Мацаючи я шукав зброю, шукав знаряддя, аби розломати їх, та не знаходив нічого. Я бив кулаками, копав ногами в двері і кричав що сили, але в коридорі було тихо, як у гробі.

Я знов виліз до вікна і в розпуці почав торгати залізну крату, але не міг зрушити її. Горюча дрож проходила мене і мої зуби почали цукотати. Близький божевілля я кинувся на Боккардове ліжко і обертався з боку на бік у смертельній тривозі. Нарешті, коли почав сіріти ранок, я попав у стан між сном а явою, який годі описати.

Мені здавалося, що я все ще держуся залізної крати і крізь вікно позираю на невпиннорухливі хвилі Секвани. Нараз із тих хвиль підіймається на пів гола, місячним світлом осяяна жінщина, богиня ріки оперта на збан, із якого

ллеться вода, одна з тих, що сидять над водотрисками в Фонтельо, витесані з мармуру. І вона починає говорити, але не до мене, тільки до камяної Каріятиди, що недалеко мене підпирає ганок, на яким о півночі стояли король, його брат і їх мати.

— Сестро, — питає та з ріки, — може ти знаєш, чому вони ріжуться? Кидають труп за трупом у мої текучі хвилі, і я вся почервоніла від крові. Тьфу! Тьфу! Може жебраки, які вечерами перуть лахмани в моїй воді, мордують богачів?

— Ні, — відповіла Каріятида, — вони мордують ся тому, бо не можуть дійти до згоди, яка дорога веде до спасення.

І її холодне лице скривило ся до усьміху, немов вона засьміяла ся над бездонною глупотою.

В тій хвили рипнули двері, я прокинувся зі свого півсну і побачив Боккарда.

Він був блідий і поважний, яким я ще ніколи не бачив його, а з ним разом увійшли два вояки, з яких один приніс бохонець хліба і коновку вина.

— Бога ради, Боккарде, — скрикнув я кидаючи ся до нього, — що стало ся сеї ночі? Говори!

Він узяв мене за руку і хотів сісти зо мною на ліжку, але я опер ся і благав його говорити.

— Заспокій ся! — сказав він. — Ніч була погана. Ми Швайцари невинні тому. Король повелів.

— Адмірал убитий? — запитав я вдивляючи ся в нього в упір.

Він притакнув рухом голови.

— А інші провідники Гугенотів?

— Пропали. Хиба, що одного або другого за особливою ласкою короля лишено живим так, як короля Наварри.

— Чи різня скінчена?

— Ні, вона шаліє ще на вулицях Парижа. Анї одного Гугенота не хотять лишити живим. Те-

пер у мене шибнула думка про Гаспарду мов горюча блискавка в мізку, і все інше щезло в пітьмі.

— Пусти мене! — скрикнув я. — Моя жінка! Моя нещасна жінка!

Боккард глянув на мене з дивом і запитав:

— Твоя жінка? Ти женатий?

— Пускай, нещасний! — скрикнув я і кинувся на нього, що заступав мені вихід. Ми почали бороти ся і я був би переміг його, як би один Швайцар не допоміг йому, коли тимчасом другий заступив двері.

Мене притиснули на коліна.

— Боккарде! — простогнав я, — іменем милосердного Бога, — на все, що дороге тобі — на голову твого вітця — на спасенє твоєї матери — змилуй ся надо мною і пусти мене! Говорю тобі, моя жінка там — може в тій хвили її мордують — знущають ся над нею! Ох, ох!

І я кулаком почав бити себе в чоло.

Боккард відповів лагідно, як говорять до хворого:

— Ти одурів бідний друже! На свободі ти не міг би зробити й пяти кроків і вже трафила би тебе кулька. Кожий знає тебе як адміралового писаря. Опамятай ся і не жадай неможливого!

Клячучи на колінах я почав хлипати як дитина. Ще раз, на пів несвідомо, мов потапаючий я підвів очи шукаючи ратунку, коли тим часом Боккард мовчки звязував шовковий шнурок, на яким у нього висів срібний медалйон із образом Матери Божої, що розірвав ся підчас нашої борні.

— В ім'я Матери Божої з Айнзідельна! — скрикнув я знов і зложив руки мов до молитви.

Тепер Боккард станув мов заклиятий, звернувши очи до гори і шепчучи щось мов молитву. Потім поцілував медалйон і сховав його обережно знов за пазуху.

Ми мовчали оба, коли в тім увійшов молодий хорунжий держучи в руці депешу.

— В імени короля і на розказ капітана, — сказав він, — пане Боккарде, візьміть двох своїх

людий і передайте власноручно сю депешу комендантові Бастилі.

Хорунжий відійшов. Тоді Боккард подумавши хвильку і держучи письмо в руці приступив до мене і шепнув:

— Скоро поміняй ся одежею з отсим Каттані. Попробуємо. А де вона живе?

— На острові сьв. Людвіка.

— Добре. Покріпи ся ся склянкою вина, аби відсвіжити силу!

Поспішно скинувши свою одежу я надів уніформ королівського Швайцара, приперезав меч, узяв у руку галябарду, і оба ми з Боккардом та з третім Швайцаром вибігли на двір.

IX.

Вже на подвір'ю Лювру явився моїм очам страшний вид. Гугеноти з дружини короля Наварри лежали тут, свіжо повбивані, деякі ще хриплячи, купами накидані.

Поспішаючи понад Секвану ми на кождім кроці стрічали страховища. Тут лежав бідний старець з розрубаним черепом весь у крові; там жінка бліда як смерть шарпалася в обіймах безсердечного вояка. Одна вулиця була тиха як могила, в другій чути ще було крики та важкі смертельні стогнання.

Але я, не чуткий на все те безбережне горе, гнав наперед мов оп'янілий так, що Боккард і Швайцарець ледво могли здужати за мною. Нарешті ми дійшли до моста і перейшли його. Біжучи що духу я погнав до дому радника, вперши очі в високо положені вікна його помешканя. В однім вікні я побачив простягнені руки. Хтось пхав у вікно старого сивоволосого чоловіка. Нещасливий — се був радник Шатійон — хвилю задержався слабими руками за гзимс, потім пустився і впав на вулицю.

Минаючи розбитого трупа я кількома скоками добіг до сходів і вірвався до покою. Він був повен узброєних, а крізь отворені двері доносився дикий галас із бібліотеки.

Я робив собі дорогу галябардою і побачив Гаспарду затиснену в кут, окружену жорстокою, ревучою купою людей. Вона держачи в руці мій пістолет здержувала їх мірячи то в одного, то в другого. Вона була без краски в лиці, мов во-скова, а її широко отворені сині очі палали страшним огнем.

Розіпхнувши всіх довкола неї я одним розгоном опинив ся при її боці.

— Богу дякувати, се ти! — скрикнула вона і непритомна впала в мої обійми.

Тимчасом Боккард із Швайцаром прибіг за мною.

— Люди! — крикнув він, — іменем короля забороняю вам хочби пальцем рушити отсю даму. Геть відси, кому жите миле! Я маю наказ до-ставити її до Лювру.

Він приступив до мене, а я поклав зомлілу Гаспарду на радників фотель.

Б тім із юрби вискочив огидний чоловік із кровавими руками та з лицем забризканим кровю, в яким я зараз пізнав баніту Лінероля.

— Брехня! — скрикнув він. — Се Швайцари? Се перебрані Гугеноти, і то найгірші зпоміж них. Отсей тут — пізнаю тебе, череватий леда-рю — убив п'божного графа Гіжа в моїй при-сутности. Бийте його! Буде мати заслугу в Бога, хто вбе сего злочинного еретика. Але, дівки не руште, вона моя.

— Шибенику! — скрикнув Боккард, — се твоя остатня година. На, Шадау, і пхни його!

Моментально він зручним ударом підбив Лі-неролеву шпаду в гору, а я віпхнув свій меч аж по держално в груди злочинця,

Шалений рев роздав ся з цілої банди.

— Геть відси! — моргнув мені мій прия-тель. — Бери свою жінку в обійми і ходи за мною!

Тепер Боккард і Швайцарець ударили колю-чи та рубаючи на банду, що відділяла нас від

дверий, і зробили вільне місце, а я несучи Гаспарду скоро поспішив за ними.

Ми щасливо зійшли в низ по сходах і вийшли на вулицю. Тут ми ледво пройшли десять кроків, коли з одного вікна гукнув вистріл. Боккард захитався, вхопив непевною рукою медальйон, витяг його зза пазухи, притиснув до поблідлих уст і впав додолу.

Куля trafiла його в висок. Відразу я пізнав, що я стратив його, а зирнувши зараз потім до вікна я пізнав, що смерть прийшла йому від мого пістолета; який випустила з руки Гаспарда і який тепер убійця радісно підняв у гору. Уходячи від огидної юрби я з кровавим серцем покинув приятеля, біля якого приклякнув його вірний товариш, загнув довкола поблизького рога в бокову вулицю, де було моє помешкане, добіг туди неспостережено, і пробігши через опустілий дім дістався з Гаспардою до своєї кімнати.

В сінях першого поверха перейшов я через широкі калюжи крови. Кравець лежав убитий, його жінка й четверо дітей біля печі скинені на купу спали мертвецьким сном. Навіть малий пудель, любимець родини, лежав біля них убитий. Дім повен був запаху крови. Вийшовши на найвисші сходи я побачив свою кімнату отворену, а вітер хитав розлупані двері.

Тут убійці, заставши моє ліжко порожнім, барилися недовго, бо вбога обстановка моєї кімнати не дала їм ніякої здобичі. Немногі книжки мої лежали порозкидані по помості. В одну книжку при наглім приході Боккарда я сховав лист свого вуйка; він випав, і я тепер підняв його. Свою невеличку готівку ще від часу приїзду до Парижа я носив у шкірянім поясі на собі.

Я положив Гаспарду на своє ліжко. Вона була дуже бліда і спала. Я постояв біля неї міркуючи, що чинити. Вона була в скромній одежі

служниці; одягла ся так певно в наміри втікати зі своїм опікуном. На мині був уніформ швайцарської гвардії.

Глухий біль проймав мене на вид усеї тої невинно пролитої крови.

— Геть із сего пекла! — скрикнув я мимоволі.

— Так, геть із сего пекла! — повторила Гаспарда відкриваючи очі, і підняла ся на ліжку.

— Нема нам чого тут барити ся. Тікаймо першою найближшою брамою!

— Будь лише спокійна! — відповів я. — Мусимо подождати до вечера, може сумерк улегшить нам утечу.

— Ні, ні! — відповіла вона рішучо. — Анї хвилі довше не буду в тій страшній ямі. Не дбаю о житє, коли можу вмерти разом із тобою. Ходім просто до найближшої брами. Коли нас нападуть і захочуть знущати ся надо мною, ти заколеш мене і вбеш їх двох або трьох, аби помстити ся за нашу смерть. Приречи мені се!

Подумавши троха я згодив ся, бо й мені самому видало ся ліпшим за всяку ціну зробити кінець нашому горю. Адже-ж завтра могло мордованє почати ся на ново, а в ночі брам стережено острійше, ніж у день.

Ми пішли звільна ступаючи захляпаними кровю улицями одно біля другого під безхмарним, темносинім серпневим небом.

До брами дійшли ми без ніякої напасти.

Перед брамою біля дверець вартівні стояв із зложеними на-вхрест руками льотарингський вояк із війською шарфою Гізів через плечі, і змірив нас проникливим поглядом.

— Ось іще два пташки! — засміяв ся він. — Куди се, пане Швайцаре, зі своєю сестричкою?

Я поклав руку на рукоять меча маючи намір при першій зачіпці проколоти його.

— На роги сатани! Чи се ви, пане Шадау? — сказав льотарингський капітан при остат-

нім слові знижуючи голос. — Вийдіть сюди, тут нема нікого.

Я глянув йому в лице і силкував ся пригладити його. Мені пригадав ся мій колишній учитель фехтунку Чех.

— Розумієть ся, се я, — відповів він вичитавши мій догад із моїх очий. — Се я, і здаєть ся, в сам добрий час.

При тих словах він затягнув мене до вартівні, а Гаспарда ввійшла за мною.

В темнуватій буді лежали на лавці два п'яні вояки, а обік них на долівці чарка та кости дограня.

— Вставайте, собаки! — крикнув до них капітан.

Один встав з трудом. Капітан ухопив його за плече і випхнув за двері з окриком:

— На варту, драбе! Ручиш своєю головою, що не пропустиш нікого.

Другого, що тільки хрукнув крізь сон, він скинув із лавки, підіпхнув ногою під лавку, де той спокійно захріп далі.

— Тепер позвольте, панство, заняти місце!

Із кавалерською чемністю він показав рукою брудну лавку. Ми посідали, він присунув старе деревляне крісло, сів на нього окрак і сперши оба лікті на поруча, почав фаміліярним тоном:

— Побалакаємо! Ваше діло ясне мені. Не потребуєте довго толкувати ся. Вам потрібна пропустка до Швайцарії, правда? Вважаю собі за честь зробити вам прислугу за ту услугу, яку ви колись оказали мені, показавши мені здалека прекрасну віртемберську печатку. Ви добре догадали ся, що я знавець таких печаток. Рука руку миє, і вам буде печатка за печатку. Сим разом можу вам стати в пригоді.

Він виняв із-за пазухи портфель і добув із нього різні папери.

— Бачите, як обережний чоловік я вистарав ся у свого ласкавого князя Генріха о потрібні папери на дорогу для себе і для своїх людей, із

якими я вчора в ночі віддав останню прислугу пану адміралови.

При сих словах він зробив жест мордованя, від якого в мене мороз пробіг поза плечима.

— Штука могла нам не вдати ся. Ну, сьвяті заопікували ся сим приємним містом Парижем. Ось вам один із моїх пашпортів, виставлений на імя вислуженого королівського Швайцара Коха. Візьміть його!

Він дасть вам вільний прохід через Льотарингію до швайцарської границі. Се було би в порядку. А що до отсеї вашої любочки, якої без підхлібства можу погратулювати вам, — тут він з усміхом уклонив ся Гаспарді, — то ся гарна дама запевно не захоче йти пішки. Тому можу відступити вам два коні, один навіть із дамським сідлом. Бо в мене, треба вам знати, є також подібна принада, з якою я люблю поїздити в двійку. За те дасте мені 40 золотих готівкою, коли маєте їх при собі, а як ні, то мені досить вашого слова чести. Коні троха втомлені, бо нас на лоб-на шию покликано до Парижа, але до границі вони все таки дотягнуть.

І він крізь віконце гукнув до хлопця конюшого, що вештав ся перед брамою, і велів йому зараз осідлати коні.

Поки я відчисляв йому гроші, майже весь свій запас, викладаючи їх на лавку, Чех говорив:

— Мило мені було почути, що ви зробили честь своєму вчителеві фехтунку. Пан Лінероль оповів мені все. Він не знав вашої назви, але я пізнав вас зараз із його опису. Ви закололи Гі-жа! Йй Богу, се не дрібниця! Я ніколи не був би надіяв ся того від вас. Що правда, Лінероль догадував ся, що в вас був панцир на груди. Се не виглядає на ваш звичай, але кінець кінцем кождий ратує себе, як може.

Підчас тої не дуже приємної балаканки Гаспарда сиділа німа й бліда. Та ось під вікном

застукали копитами конї. Чех допоміг їй вскочити на сідло, хоч від його дотику вона здригнула ся всім тілом; я вискочив на другого коня, капітан салютував нам і ми рушили попід гучне склепінє брами та через гримучий кам'яний міст уратовані з Парижа.

Х.

Два тижні пізнійше, одного свіжого осіннього ранку їхав я з моєю молодою жінкою в низ по остатньому згірю того гірського ланцюха, що ділить вільне графство від території Наєнбурга. Зіхавши на один грунь ми пустили коні пасти і посідали на камени.

Широка, спокійна країна розлягала ся перед нами в світлі ранішнього сонця. Під нашими ногами блискотіли озера Наєнбург, Муртен і Бель; далі тягла ся зелена височина Фрибурга хвилястими лініями своїх горбів та темними рубцями лісів; високі гори, що власне виринали з ранніх туманів, творили величне тло краєвиду.

— Отсей гарний край, се твоя вітчизна? І се нарешті євангелицька земля? — запитала Гаспарда.

Я показав їй на ліво блискучу в сонці вежу замку Шомонта.

— Там жиє мій добрий вуйко.

Ще кілька годин їзди, і він привитає тебе, як свою кохану дитину. Тут у низу над озерами євангелицький край, але там, де бачиш шпиль вежі Фрибурга, починаєть ся католицький.

Коли я назвав Фрибург, Гаспарда попала в задуму.

— Боккардова вітчина, — сказала вона по хвили. — Чи пригадуєш собі, який веселий був він того вечера, коли ми перший раз зустріли ся коло Меліна? Тепер його отець даремно жде на нього, і він умер за мене.

Важкі сльози покотили ся з її повік.

Я не відповів нічого, але блискавкою мигнули в моїй душі спомини про дивне сплетене моєї долі з долею мого веселого земляка, і мої думки то оскаржували, то оправдували одна одну.

Мимоволі я вхопив себе за груди на місци, де Боккардів медаліон спинив смертельний удар, вимірений у мою грудь.

Під моєю курткою зашелестіло щось мов папір. Я витягнув забутий, і ще нечитаний лист мого вуйка і розломав незугарну печать. Те, що прочитав, здивувало й заболіло мене. В листі стояло :

„Любий Івасю! Коли читатимеш отсе, мене не буде вже між живими, або краще я піду між живих.

„Від кількох днів я почуваю велике ослабленє, хоч я й не хорий. У тишині скидаю з себе подорожні черевики та відкладаю вандрівницьку палицю. Поки ще можу держати перо, хочу ще сам сповістити тебе про свій відхід і власноручно заадресувати лист до тебе, аби чужа рука не засмутила тебе. Коли я зйду з сего сьвіта, старий Йоахим має порученє поставити хрест коло мого імени і запечатати лист. Червоним, а не чорним ляком. Я не надіваю також жалібної одежи на себе, бо відходжу в радости. Лишаю тобі своє земне добро, а ти не забувай про небесне. Твій щирый вуйко Ренат“.

Обік сего підпису незручною рукою був на-
креслений великий хрест. Я відвернув ся і з моїх
очий полили ся рясні сльози. Потім я підняв го-
лову і звернув ся до Гаспарди, що зі зжовтеними
руками стояла при моїм боці, аби запровадити
її в опустілий дім моєї молодости.

Переклад писано в д. 20. грудня 1912. до 27. січня 1913.

И 34.373

$\Phi \frac{\Pi}{M-451}$